

Πνευματικοί άνθρωποι και ελληνική κοινωνία

Κοινωνιολογικά σχόλια πάνω στα κείμενα του περιοδικού Το Δέντρο*

ΙΩΑΝΝΑ ΛΑΜΠΙΡΗ - ΔΗΜΑΚΗ

«...Κάτω από τις επιδράσεις ενός ολόκληρου πλέγματος παραγόντων που συγκλίνουν, οι πιο πολύτιμες συλλογικές κατακτήσεις των διανοουμένων, ξεκινώντας από τις κριτικές τάσεις που ήταν συγχρόνως προϊόν και διασφάλιση της αυτονομίας τους, απειλούνται».

P. Bourdieu, *Les Règles de l' Art: Genèse et Structure du Champ Littéraire*, Seuil, Paris, 1992, σελ. 461.

«Εάν θα έπρεπε να ερμηνευθεί η γενικότερη αδιαφορία της ελληνικής κοινωνίας για τις πολιτιστικές αξίες, η υπόθεση αυτή θα αφορούσε ολόκληρη ομάδα ειδικών: ιστορικών, κοινωνιολόγων, ψυχαναλυτών, κ.λπ. η οποία θα εργαζόταν συντονισμένα».

Μισέλ Σονιέ, «Η πολιτιστική κόπωση είχε αρχίσει από τη δεκαετία του '50» στο *Το Δέντρο*, 79-80, σελ. 130.

I. Η γενικότερη προβληματική, τα όρια του υλικού που ερευνήθηκε και η μέθοδος.

1. Η γενικότερη προβληματική.

Το υλικό που περιλαμβάνεται στην πανηγυρική έκδοση για τα 15 χρόνια ζωής (1978-1993) του γνωστού λογοτεχνικού, αλλά και ευρύτερου προβληματισμού περιοδικού *Το Δέντρο* (79-80), το οποίο είναι αφιερωμένο στο θέμα «*Όψεις νεοελληνικού βίου. Κείμενα για τη ζωή και τον πολιτισμό*», εμφανίζει, κατά την γνώμη μου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον ερευνητή του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού και της κρίσης που αυτός διέρχεται, όπως και των ανθρώπων που βρίσκονται στο επίκεντρο και των δύο: δηλαδή, των επιστημόνων, των λογοτεχνών και των καλλιτεχνών. Του πολιτισμού με την κοινωνικο-ανθρωπολογική του έννοια (ως τρόπων ζωής των νεοελλήνων), αλλά κυρίως του αποκαλούμενου πνευματικού πολιτισμού (παραγωγή πολιτισμικών αγαθών μέσω της άμεσης επιστημονικής, λογοτεχνικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας αλλά και διάδοση και κατανάλωσή τους μέσω της παιδείας και άλλων πολιτισμικών θεσμών, σήμερα δε, περισσότερο από οποτεδήποτε άλλοτε, μέσω των ΜΜΕ).

Πρόκειται για συνεντεύξεις και κείμενα 33¹ παραγωγών πολιτισμού, με την δεύτερη κυρίως έννοια (οι δύο πολιτικοί που πε-

ριλαμβάνονται έχουν διπλό ρόλο δεδομένου ότι ο ένας είναι και συγγραφέας και ο άλλος και επιστημόνας, ο δε ένας επιχειρηματίας έχει ιδρύσει ίδρυμα, που μελετά την σχέση του οίνου με τον ελληνικό πολιτισμό) οι οποίοι επηρεάζουν όμως και τον πολιτισμό μας με την πρώτη έννοια: 32 Ελλήνων και ενός Γάλλου (του Μισέλ Σονιέ που είναι καθηγητής της νεοελληνικής φιλολογίας στην Σορβόνη και μεταφραστής ελληνικών λογοτεχνικών έργων στα γαλλικά και έτσι παρεμβαίνει στην διάδοση του νεοελληνικού πολιτισμού στο εξωτερικό). Οι συζητήσεις τους με τον Κ. Μαυρουδή (εκδότη του περιοδικού, του οποίου κείμενο περιλαμβάνεται επίσης στο *Δέντρο*) και τον συγγραφέα Τάσο Γουδέλη (παραγωγοί πολιτισμού και αυτοί) καθώς και με τις κυρίες Γ. Γρηγορίου, Ν. Ευαγγελινού και Στ. Παπασπύρου στοιχειοθετούν «έναν ακούσιο διάλογο» μεταξύ “γνωστών δημιουργών και φερώνυμων προσώπων του δημόσιου βίου που «απογράφουν» τον χαρακτήρα της σύγχρονης ζωής, των αξιών, των ηθών μας αλλά και της πνευματικής δημιουργίας” (βλ. *Το Δέντρο*, σελ. 5).

Μελέτησα, όσο μου επέτρεψε το υπάρχον υλικό, τα κοινωνικά και δημογραφικά τους χαρακτηριστικά (την επαγγελματική-καλλιτεχνική τους ταυτότητα, τις σπουδές τους, την βιολογική γενιά στην οποία ανήκουν και την γεωγραφική τους προέλευση). Πρόκειται για στοιχεία από τις βιογραφίες των προσώπων αυτών, οι οποίες ως σύνολα βιωμάτων οριοθετημένων από τις ιστορικές και κοινωνικές συγκυρίες της εποχής και της χώρας τους επηρεάζουν την νοοτροπία τους, τις στάσεις τους και την ίδια την υφή του έργου τους.

Μελέτησα κυρίως, τους τρόπους με τους οποίους σκέπτονται και βιώνουν τον νεοελληνικό πολιτισμό προσπαθώντας να εντοπίσω τα κοινά τυχόν σημεία, όπως και τις διαφοροποιή-

σεις τους. Έδωσα έμφαση στις στάσεις τους απέναντι στο παρελθόν (δεκαετία '50 και μέσα δεκαετίας του '60) και στο παρόν της κοινωνικής και πολιτισμικής μας πραγματικότητας, όπως την αντιλαμβάνονται οι ίδιοι σαν παρατηρητές της, αλλά και την βιώνουν, σαν μετέχοντες και παρεμβαίνοντες σ' αυτήν κυρίως μέσω του ατομικού τους έργου και του λόγου (της «ημι-λόγιας» κοινωνιολογίας) που παράγουν για την πραγματικότητα αυτή (βλ. παρακάτω Π. 2.).

Τα συμπεράσματα της μικρής αυτής έρευνας που παρουσιάζεται στο δεύτερο μέρος του παρόντος άρθρου μπορεί να θεωρηθεί ότι φωτίζουν έναν χώρο της κοινωνίας μας που ελάχιστα έχει μελετηθεί εδώ από τις κοινωνικές επιστήμες και ειδικότερα την κοινωνιολογία. Πρόκειται για τον χώρο των φυσικών πρωταγωνιστών του πνευματικού πολιτισμού, δηλαδή των άμεσων παραγωγών του – επιστημόνων-πανεπιστημιακών, λογοτεχνών και καλλιτεχνών – που συγκροτούν σαν περισσότερο ή λιγότερο χαλαρή κοινωνική κατηγορία την πνευματική ηγεσία του τόπου μας. Τον φωτίζουν με την έννοια ότι δείχνουν κάποια από τα ερευνητικά μονοπάτια που θα πρέπει να ακολουθηθούν και κάποια από τα ερωτήματα (με τη μορφή εικασιών) από αυτά που θα πρέπει να τεθούν σε μια πολύ ευρύτερη και συστηματικότερη διερεύνησή του². Στον χώρο αυτό, οι βιογραφίες των δημιουργών και των διανοουμένων (τα πρόσωπα με τις όποιες δημιουργικές ικανότητές τους και η ιστορία των κοινωνικοποιήσεών τους, δηλαδή της εσωτερικής αξιών και προτύπων συμπεριφοράς μέσω της κοινωνικής – κυρίως οικογενειακής και σχολικής – αγωγής τους, και των εμπειριών τους) συναντιούνται με την θεσμική συγκρότηση και τις δομές της κοινωνίας τους σε συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, αλλά και με το γενικότερο κλίμα της εποχής τους σε τοπικό και διεθνές επίπεδο. Το κλίμα αυτό, λ.χ. ο Μ. Σονιέ το χαρακτηρίζει σαν κλίμα μετάβασης, δηλαδή σαν κλίμα κρίσεων³: «του τέλους ενός πολιτισμού και της αφομοίωσής του από τον επερχόμενο» (βλ. *Το Δέντρο*, σελ. 129). Από τη συνάντηση αυτή των δύο ιστορικότητων (των ατόμων και των δομών και γενικότερων νοοτροπιών) παράγεται ορισμένος τύπος πολιτισμός, σε επίπεδο επιτενυγμάτων πνευματικής δημιουργίας, διαμόρφωσης αξιών, καθημερινού ήθους και τρόπων ζωής, όπως και κάποιες από τις κρίσεις του. Η δεύτερη αυτή ιστορικότητα των δομών και των γενικότερων νοοτροπιών, όπως την εννοούμε εδώ, ορισμένες φορές εσωτερικεύεται από τα άτομα, όπως επισημαίνει ο Ν. Μουζέλης σχολιάζοντας την έννοια της λέξεως (habitus) του P. Bourdieu⁴, άλλες όμως όχι. Πρόκειται για τις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες οι δομές και οι νοοτροπίες στην ιστορικότητά τους

λειτουργούν σαν αντικειμενικές δυνάμεις «από τα έξω», είτε σαν καταναγκασμοί (με την έννοια του Durkheim) όταν προβάλλουν εμπόδια στην απόδοση των δημιουργών και των διανοουμένων, είτε σαν παράγοντες που, αντίθετα, υποβοηθούν την δημιουργικότητά τους και την παρέμβασή τους στα δημόσια πράγματα. Η γνώση για το ρόλο των καλλιτεχνών, των λογοτεχνών και των επιστημόνων – των πνευματικών αποκαλούμενων ανθρώπων – στην παραγωγή πολιτισμού και στην εντατικοποίηση ή άμβλυνση των κρίσεων πολιτισμού στην χώρα μας δεν εμφανίζει μόνο εξαιρετικό θεωρητικό ενδιαφέρον για την θέση και τον ρόλο της πνευματικής ελίτ στην σύγχρονη κοινωνία. Εντείνοντας την πολιτισμική μας αυτογνωσία μπορεί να οδηγήσει σε προτάσεις για το μέλλον και σε προγράμματα για

την έξοδο από κάποιες από τις κρίσεις που συνθέτουν την συνολικότερη κρίση που, κατά γενικότερη παραδοχή, διερχόμαστε. Όπως υποστηρίζει σε γενικότερο επίπεδο ο P. Bourdieu: «...είναι δυνατόν από την γνώση της λογικής της λειτουργίας των πεδίων⁵ πολιτισμικής παραγωγής να εξαγάγουμε ένα ρεαλιστικό πρόγραμμα για μια συλλογική δράση των διανοουμένων. Ένα τέτοιο πρόγραμμα επείγει ιδιαίτερα τους καιρούς αυτούς της

αποκατάστασης (restauration)⁶».

2. Τα όρια του υλικού που ερευνήθηκε.

Τα όρια του υλικού που περιλαμβάνεται στο περιοδικό *Το Δέντρο* πηγάζουν κατά κύριο λόγο από το ότι το υλικό αυτό δεν προέκυψε, όπως ήταν φυσικό λόγω του βασικά λογοτεχνικού είδους του περιοδικού, από μια συστηματική κοινωνιολογική έρευνα όπου θα εφαρμόζονταν άλλοι κανόνες επιλογής του δείγματος, σχεδιασμού του ερωτηματολογίου κ.λπ., με μεθοδολογικό στόχο τον έλεγχο εικασιών, την στατιστική αντιπροσωπευτικότητα των μονάδων έρευνας και την γενικευσιμότητα των αποτελεσμάτων. Τα όρια προσδιορίζονται συγκεκριμένα από το μικρό μέγεθος του «δείγματος» των ερωτωμένων (33 άτομα), από τα κριτήρια της επιλογής τους (λ.χ. μόνο μια γυναίκα ερωτήθηκε, η πεζογράφος Νένη Ευθυμιάδη, ενώ έχουμε πλέον έναν αρκετά μεγάλο αριθμό Ελληνίδων παραγωγών πολιτισμού), καθώς και από την ανομοιογένεια των ερωτήσεων που υποβλήθηκαν: λ.χ. μόνο σε τέσσερις περιπτώσεις τέθηκαν οι ίδιες ερωτήσεις (βλ. σελ. 173-186). Στις υπόλοιπες περιπτώσεις (εκτός από 6 όπου παρατίθενται κείμενα-μονόλογοι, χωρίς να αναφέρο-

* Βλ. *Το Δέντρο*, ειδικό τεύχος, 79-80, 1993, σσ. 5-188. Το άρθρο αυτό αφιερώνεται στον εκδότη Αντώνη Ν. Σάκκουλα, ο οποίος συμβάλλει στην παραγωγή νομικού – και όχι μόνο – πολιτισμού με τις πολυπληθείς εκδόσεις του. Σε πιο εκτεταμένη μορφή με την παράθεση επιλεγμένων κειμένων από τις συνεντεύξεις που περιλαμβάνονται στο *Δέντρο* θα δημοσιευθεί στον τόμο που θα κυκλοφορήσει προσεχώς εις μνήμην Νίκου Σάκκουλα.

νται οι ερωτήσεις που πολλές φορές τους ενέπνευσαν) οι ερωτήσεις συχνά ποικίλλουν γιατί εμπνέονται από την κάθε φορά ιδιαιτερότητα του ερευνώμενου. Επίσης, τα βιογραφικά στοιχεία των 33 παραγωγών πολιτισμού είναι ανομοιογενή ως προς τις πληροφορίες που παρέχουν. Λ.χ. δεν αναφέρουν όλα τον χρόνο γέννησης, το είδος των σπουδών, κ.λπ. Για όλους αυτούς τους λόγους, τα συμπεράσματα που προέκυψαν από την μικρή αυτή έρευνα δεν είναι βέβαια γενικεύσιμα για τους πνευματικούς ανθρώπους στην χώρα μας. Περιέχουν όμως υλικό για ειδικές και ενδείξεις για την κοινωνική και δημογραφική τους ταυτότητα, για την νοοτροπία τους – για το πώς σκέπτονται την κοινωνία μας και τον πολιτισμό μας – και για τον ρόλο τους, που μπορεί να συνεισφέρουν στην συστηματικότερη διερεύνηση της συμβολής τους στην παραγωγή πολιτισμού στον τόπο μας: της συμβολής τους κάτω από συγκεκριμένους και διαγνώσιμους κοινωνικούς-θεσμικούς και ιστορικούς όρους που σχετικοποιούν ποικιλοτρόπως την αυτονομία τους, αλλά και στον μετασηματισμό των οποίων είναι ίσως σε θέση να συμβάλλουν χάρις ακριβώς στην έστω και σχετική αυτονομία τους.

3. Η μέθοδος.

Ο τρόπος έρευνας ήταν η *ανάλυση περιεχομένου*, κύρια μέθοδος (και για ορισμένους τεχνική) της *έμμεσης παρατήρησης* στην κοινωνιολογία. Σύμφωνα με τον Β. Berelson πρόκειται για «μια τεχνική έρευνας που εφαρμόζεται για να επιτευχθεί η αντικειμενική, συστηματική και ποσοτική περιγραφή του εμφανούς περιεχομένου των επικοινωνιών με τελικό στόχο την ερμηνεία τους»⁷. Η ανάλυση περιεχομένου δεν είναι κατ' ανάγκη αποκλειστικά ποσοτική. *Μπορεί να είναι και κυρίως ποιοτική*, όπως η παρούσα ανάλυσή μας. Εύστοχα παρατηρεί η Μαρία Σακκαλάκη, που χρησιμοποίησε την μέθοδο αυτή για να αναλύσει το νεοελληνικό μυθιστόρημα στον 20ό αιώνα, ότι το κύριο χαρακτηριστικό της είναι η *ενκαμψία*. Όπως γράφει: «εναπόκειται όμως στον ίδιο τον ερευνητή να επεξεργασθεί την μέθοδο ώστε να την προσαρμόσει στους στόχους που επιδιώκει. Πρέπει ο ίδιος να προσδιορίσει τους όρους κατάταξης και μέτρησης του υλικού που θα συγκεντρώσει και να οικοδομήσει τις αρμόδιες κατηγορίες στις οποίες θα το κατατάξει»⁸.

Οι αρμόδιες κατηγορίες στις οποίες κατέταξα το σχετικό υλικό για να προχωρήσω στην συνέχεια σε συγκρίσεις και σχόλια ήταν: οι ορισμοί του πολιτισμού. Οι αντιλήψεις για τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων, («του εθνικού μας χαρακτήρα»), του ελληνικού λαού, της ελληνικής νοοτροπίας, όπως και της κοινωνικής και πολιτικής μας ζωής και της ελληνικής κοινωνίας: για τα ΜΜΕ και ιδιαίτερα για τον ρόλο της ελληνικής τηλεόρασης και για το πεδίο παραγωγής πολιτισμικών αγαθών: οι αντιλήψεις για τα χαρακτηριστικά του ελληνικού κοινού. Η αίσθηση, η διάγνωση και η αξιολόγηση των αλλαγών που συντελέστηκαν από την δεκαετία του '50 και μετά (περίοδο κρίσιμη για τις μετέπειτα εξελίξεις). Οι ερμηνείες που δίνουν οι

ερωτώμενοι (ιστορικές, κοινωνιολογικές, ψυχολογικές) για τις καταστάσεις και τις δυσλειτουργίες της κοινωνίας μας που επισημαίνουν. Οι στάσεις τους απέναντι στις καταστάσεις αυτές (λ.χ. «παρόλα αυτά» αισιοδοξία, απαισιοδοξία, αμηχανία, απόσυρση στον ιδιωτικό χώρο, εμμονή στα «πιστεύω», αντιφατική αντιμετώπιση – κριτική και ανοχή – κ.λπ.). Τέλος, οι προτάσεις τους για την αναβάθμιση του πολιτισμού μας.

Οι κατηγορίες αυτές δεν εξαντλούν ολόκληρη την θεματολογία που συναντά κανείς στα κείμενα του περιοδικού *Το Δέιπνο*. Νοηματοδοτούν, όμως, εκείνους τους κύριους θεματικούς άξονες των συζητήσεων που έγιναν και των απόψεων που αναπτύχθηκαν, που εμφανίζονται, κατά την γνώμη μου, ειδικότερο κοινωνιολογικό ενδιαφέρον γιατί δείχνουν πώς οι παραγωγοί πολιτισμού σχολιάζουν και αντιμετωπίζουν τον πολιτισμό στον οποίο οι ίδιοι μετέχουν και παρεμβαίνουν και μέσω των αντιλήψεων που έχουν γι' αυτόν.

Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί ότι πρόσφατα στην Ελλάδα αρκετοί κοινωνικοί επιστήμονες άρχισαν να εφαρμόζουν και εδώ την ανάλυση περιεχομένου. Έστω και ετεροχρονισμένη, η τόσο χρήσιμη για την μελέτη του πολιτισμού μας αυτή μέθοδος έφτασε στον τόπο μας⁹.

II. Συμπεράσματα: Οι ερωτώμενοι ως προϊόντα, παρατηρητές και δημιουργοί του νεοελληνικού πολιτισμού, αντιμετώπι με μια κοινωνικο-ψυχολογική αντίφαση.

1. Βιογραφικά: το πορτρέτο των 33 λογοτεχνών, καλλιτεχνών και επιστημόνων.

A. Το φύλο.

Όπως είπαμε και προηγουμένως οι ερωτώμενοι ανδροκρατούνται (32 άνδρες, 1 γυναίκα).

B. Η επαγγελματική / καλλιτεχνική ταυτότητα και η βιολογική γενιά.

a. Η πολλαπλή συχνά ταυτότητα.

Παρατηρούμε ότι το φάσμα των επαγγελματικών και καλλιτεχνικών πεδίων που εκπροσωπούνται (χωρίς βέβαια στατιστική αντιπροσωπευτικότητα αλλά πάντως εκπροσωπούνται) είναι ευρύ: κυριαρχούν οι παραγωγοί του γραπτού λόγου στην τέχνη, στην δημοσιογραφία και στην επιστήμη (αισθητική, φιλοσοφία και φιλόλογια, ένας θεωρητικός των ΜΜΕ και πανεπιστημιακός). Υπάρχουν όμως και μουσικοσυνθέτες, ζωγράφοι, σκηνοθέτες (θεάτρου και κινηματογράφου) όπως και δύο πολιτικοί και ένας επιχειρηματίας. Θα πρέπει να σχολιασθεί το γεγονός ότι συχνά οι ερωτώμενοι έχουν *πολλαπλή ταυτότητα*: δηλαδή, για παράδειγμα, είναι δημοσιογράφοι και συγγραφείς, δοκιμογράφοι και ποιητές, πεζογράφος και κριτικός λογοτεχνίας, πεζογράφος, ποιητής και παραγωγός ραδιοφωνικών εκπομπών, πεζογράφος και διευθυντής εθνικού θεάτρου,

θεατρικός συγγραφέας, γελοιογράφος και ζωγράφος, διευθυντής περιοδικού και δημοσιογράφος κ.λπ. Άραγε πόσο συχνό είναι το φαινόμενο αυτό των πολλαπλών δημιουργικών ικανοτήτων που υπηρετούν διαφορετικά είδη πνευματικής δημιουργίας αλλά και της συγχρονικής συμμετοχής σε διαφορετικά πεδία (λ.χ. της τέχνης και των ΜΜΕ), ή της επιστήμης και της πολιτικής, μεταξύ των παραγωγών πολιτισμού του τόπου μας; Πώς βιώνεται μια τέτοια πολλαπλότητα (διαφορετική ως προς τις συνέπειές της ανάλογα με το εάν είναι του πρώτου ή του δεύτερου είδους) από τους ίδιους τους δημιουργούς και τους διανοουμένους και πώς επηρεάζει (αν και στο μέτρο που επηρεάζει) το ίδιο το πολιτισμικό πεδίο αλλά και άλλα πεδία λ.χ. των ΜΜΕ και της πολιτικής; Στα ερωτήματα αυτά δεν μπορούν παρά να αναμένονται απαντήσεις με βάση μια συστηματικότερη μελλοντική διερεύνηση.

β. Οι βιολογικές γενιές.

Παρατηρούμε επίσης ότι στους 22 ερωτώμενους για τους οποίους έχουμε στοιχεία σχετικά με την ηλικία τους, σχεδόν οι μισοί (9) γεννήθηκαν πριν από την κατοχή και τον εμφύλιο και στην πλειοψηφία τους τις σκληρές, ψυχοφθόρες εμπειρίες της περιόδου αυτής, μαζί με τις αμέσως προγενέστερες της δικτατορίας Μεταξά, τις βίωσαν σαν παιδιά ή έφηβοι ή σαν νέοι. Από τους υπόλοιπους και πάλι σχεδόν οι μισοί (10) γεννήθηκαν την δεκαετία του '40, που σημαίνει ότι είτε βίωσαν τις παραπάνω πικρές εμπειρίες σαν πολύ μικρά παιδιά, είτε δεν τις βίωσαν καθόλου. Μεγάλωσαν και κοινωνικοποιήθηκαν μέσα στο κλίμα της μεταπολεμικής, μετεμφυλιακής Ελλάδας, ένα κλίμα διάχυτου αυταρχισμού που ελάχιστα περιθώρια άφησε για την ανάπτυξη ενός κοινωνικά κριτικού λόγου, τόσο από τα δεξιά όσο και από τα αριστερά, παρά την τύποις ελευθερία έκφρασης που υπήρχε στην περιορισμένη όμως αυτή δημοκρατία. Σ' αυτό το κλίμα, που ο Κ. Τσουκαλάς χαρακτήρισε ως κλίμα «προδοσίας των διανοουμένων»¹⁰ ωρίμασαν και οι εκπρόσωποι των παλαιότερων προπολεμικών γενιών. Μόνον 3 αναφέρεται ότι γεννήθηκαν την δεκαετία του '50. Πριν όμως προλάβουν να γευθούν τους καρπούς της σχετικής προόδου που συντελέστηκε μέχρι το 1967, βρέθηκαν και αυτοί αντιμετώπι με μια «κλειστή» ελληνική κοινωνία λόγω, αυτή την φορά, της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Όλες λοιπόν οι παραπάνω βιολογικές γενιές επηρεάστηκαν από τις εθνικές και πολιτικές μας περιπέτειες κι οι εμπειρίες τους αυτές θα πρέπει να άφησαν κάποια ίχνη στην νοοτροπία τους και στον ψυχισμό τους, οι οποίες αντανακλώνται, όχι μηχανιστικά, αλλά μέσα από ποικιλόμορφες και λεπτές διεργασίες της ιστορικής μνήμης και των ψυχολογικών βιωμάτων, τόσο στο έργο τους όσο

και στις στάσεις τους απέναντι στην ζωή. Αν παρακολουθήσουμε την συλλογιστική αυτή θα πρέπει να υποθέσουμε ότι οι νεότερες γενιές των δημιουργών και διανοουμένων μας, ιδίως όσων γεννήθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του '60 και την δεκαετία του '70 και έζησαν την εφηβεία και τα νεύατά τους στην μετά το 1974 ελληνική κοινωνία, με την πληρέστερη από οποιαδήποτε προηγούμενη φορά δημοκρατία της και τους επιταχυνόμενους ρυθμούς κοινωνικής αλλαγής (ιδίως των ηθών και των τρόπων επικοινωνίας με παντοδύναμη πλέον την τηλεόραση) θα έχουν αναπτύξει μια κάπως διαφορετική νοοτροπία και στάση από ό,τι οι παλαιότερες γενιές. Όμως, αυτοί οι νεότεροι δεν φαίνεται να εκπροσωπούνται στο δείγμα των ερωτωμένων και, συνεπώς, το πορτρέτο των παραγωγών πολιτισμού που

ερευνηθήκε είναι και ως προς αυτό το σημείο ατελές.

Γ. Οι σπουδές.

Το αν έγιναν ή όχι ανώτερες σπουδές, γενικές ή ειδικές, το πού έγιναν (τόπος και πανεπιστήμιο) και το πόσο διήρκεσαν είναι παράγοντες που επηρεάζουν, σε συνάρτηση με τις υπάρχουσες ικανότητες (ταλέντο), τους τρόπους σκέψης, εργασίας και αντιμετώπισης των κοινωνικών πραγμάτων των δημιουργών και διανοουμένων. Οι σπουδές

που αναφέρονται (όταν αναφέρονται) στα σύντομα βιογραφικά των ερωτωμένων κυμαίνονται από την φιλολογία και την φιλοσοφία (καθαρά ανθρωπιστικές επιστήμες), στην μουσική (καλλιτεχνική παιδεία) και στις πολιτικές επιστήμες, τα οικονομικά, τα νομικά και την ανθρωπολογία (κοινωνικές επιστήμες) μέχρι την χημεία-οιολογία (θετικές επιστήμες).

Τα στοιχεία που έχουμε στην διάθεσή μας δεν μας επιτρέπουν βαθύτερη εξιχνίαση των σχέσεων προγενέστερης παιδείας και παραγωγής πολιτισμού. Για την μελλοντική όμως διερεύνηση μας τέτοιας σχέσης αξίζει να σημειωθεί το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που εμφανίζει η μελέτη της συσχέτισης νομικών σπουδών και λογοτεχνικής παραγωγής στον τόπο μας. Η σχέση αυτή φαίνεται ότι εμφανίζεται αρκετά συχνά και πάντως μάλλον συχνότερα από ό,τι στις άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες¹¹.

Δ. Οι καθοριστικές κοινωνικές εμπειρίες: γεωγραφικός χώρος και κοινωνικό περιβάλλον.

Ο τόπος όπου γεννήθηκαν, αλλά ιδίως ο τόπος όπου πέρασαν τα παιδικά και εφηβικά-γυμνασιακά τους χρόνια οι δημιουργοί πολιτισμού (όπως άλλωστε και το οικογενειακό/κοινωνικο-οικονομικό τους περιβάλλον, για το οποίο όμως δεν έχουμε πλη-

ροφορίες¹² στο υλικό του περιοδικού *Το Δέντρο* προσφέρουν σ' αυτούς τις πρώτες προσλαμβάνουσες κοινωνικές παραστάσεις καθώς και σημαντικά στοιχεία της πρώιμης κοινωνικοποίησής τους. Ασκούν γι' αυτό, οπωσδήποτε, καθοριστική επίδραση στην μετέπειτα εξέλιξη της προσωπικότητάς τους, των προδιαθέσεών τους, της «έξεως» τους (habitus, με την έννοια του P. Bourdieu), αλλά και στο ίδιο το έργο τους. Συναίσθηση των επιδράσεων αυτών έχουν και οι ίδιοι οι δημιουργοί στον βαθμό που διακρίνονται για την κοινωνική τους αυτογνωσία, όπως λ.χ. ο ζωγράφος-χαράκτης Π. Γράββαλος, ο οποίος λέγει χαρακτηριστικά: «Έχει σημασία για το θέμα του αφιερώματός σας (*Οφείν νεοελληνικού βίου. Κείμενα για τη ζωή και τον πολιτισμό*), ότι τα πρώτα μου βιώματα σχετίζονται με την ελληνική επαρχία (υπογράμμιση δική μας), σε μια αποφασιστική περίοδο για την διαμόρφωση της σύγχρονης πολιτισμικής πραγματικότητας: την αμέσως μεταπολεμική. Ας πάρουμε όμως τα πράγματα με την σειρά. Κατάγομαι από την Αμφίσσα, αλλά τελείωσα το Γυμνάσιο στην Λαμία το 1951. Όπως καταλαβαίνετε, η εφηβεία και η ενηλικίωσή μου συμπίπτει με το μετεμφυλιακό κλίμα» (σελ. 71). Αλλά παραδείγματα μιας τέτοιας αυτοσυνειδησίας αποτελούν οι περιπτώσεις του μουσικοσυνθέτη Λουκιανού Κηλαηδόνη που μεγάλωσε στην Κυψέλη του '50 κι όπως λέει ο ίδιος «έχει ζήσει τις συνθήκες της "αστικής" γειτονιάς». «Ήταν φυσικό λοιπόν να καταλήξω πολύ γρήγορα, στο ύψος των "Μικροαστικών" σε στίχους του Γιάννη Νεγρεπόνη» που κι αυτού το δημιουργικό έργο, δηλαδή, οι στίχοι «ήταν βασισμένοι σε εμπειρίες του από την αμέσως μεταπολεμική "αστική" και "μικροαστική" νεοελληνική ζωή» (βλ. *Το Δέντρο*, σελ. 95), προφανώς στην Αθήνα. Κι ο Ιάκωβος Καμπανέλλης, που έζησε τα παιδικά του χρόνια στην Νάξο «έναν άλλο τόπο ως κοινωνικός χώρος και γεωγραφία» αναγνωρίζει την σημασία των κοινωνικών βιωμάτων του για το ίδιο το έργο του: «Η ηλικία μου έχει προσφέρει το δώρο να γνωρίζω την μεταπολεμική Ελλάδα και τα περισσότερα κείμενά μου που είχαν ως πηγή τους, όπως υπαινιχθήκατε, την κοινωνική πραγματικότητα, είναι μια προέκταση και μετάπλαση των εμπειριών μου» (βλ. *Το Δέντρο*, σελ. 14).

Παρατηρούμε ότι οι μισοί από τους 30 ερωτώμενους για τους οποίους γνωρίζουμε τον τόπο γέννησης προέρχονται από την ελληνική επαρχία (κυρίως από μεσαίες και μικρές πόλεις, όπως είναι η Λαμία, ο Βόλος, η Χαλκίδα, η Καστοριά κ.λπ., με εξαίρεση τον δημοσιογράφο Δ. Γκιώνη που γεννήθηκε σε χωριό – στην Δημητσάνα Αρκαδίας). Στο μέτρο που έζησαν εκεί και τα χρόνια της εφηβείας τους θα πρέπει να επηρεάστηκαν από το ιδιαίτερο κοινωνικό κλίμα και τις στενές διαπροσωπικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν τέτοιου τύπου μικροκοινωνίες. Εκτός από δύο που γεννήθηκαν στο εξωτερικό (ένας Έλληνας και ένας Γάλλος) όλοι οι υπόλοιποι προέρχονται κατά κανόνα από την Αθήνα (11) και την Θεσσαλονίκη (2), δηλαδή, από τις δύο μεγαλουπόλεις (13) με διαφορετικές συνθήκες ζωής από αυτές που χαρακτηρίζουν την ελληνική επαρχία, αλλά και με μεταξύ τους κοινωνικές διαφορές.

Ε. Το γενικό πορτρέτο.

Το πορτρέτο των 33 παραγωγών πολιτισμού που αναδύεται από τις περιορισμένες πληροφορίες που έχουμε στην διάθεσή μας είναι κατ' εξοχήν ανδρικό, ποιικιλόμορφο από την πλευρά των επαγγελματικών/καλλιτεχνικών ταυτοτήτων – που συχνά εμφανίζουν πολλαπλότητα – όπως και των σπουδών, αντιπροσωπευτικό (όχι με την στατιστική έννοια) της ηλικιακής ωριμότητας και σχετικής ωριμότητας, καθώς και γεωγραφικά (όσον αφορά την αθηναϊκή ή επαρχιακή προέλευση) μεικτό. Δεν είναι βέβαια, αντιπροσωπευτικό του τι ισχύει για τον κατά πολύ ευρύτερο πληθυσμό (με την κοινωνικο-στατιστική έννοια) των καλλιτεχνών, λογοτεχνών και των επιστημόνων του τόπου μας. Περιέχει όμως ενδιαφέρουσες ενδείξεις για την διατύπωση ειδικών σχετικά με την σύνθεση του πληθυσμού αυτού και των επιδράσεων των δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών τα οποία αντιστοιχούν σε βιώματα και εμπειρίες αγωγής των μελών του που οριοθετούν τις νοοτροπίες και τους ρόλους τους και αφήνουν τα ίχνη τους στα επιτεύγματά τους.

2. Τα σχόλια και οι στάσεις των 33 λογοτεχνών, καλλιτεχνών και επιστημόνων: ορισμοί του πολιτισμού, κοινωνικοψυχολογικές διαγνώσεις, κριτικές αξιολογήσεις και η νοσταλγία της χαμένης κοινότητας.

Η «ημιλογία κοινωνιολογία»

Στα κείμενα (απαντήσεις και μονόλογοι) των 33 πνευματικών ανθρώπων (παραγωγών πολιτισμού) που μελετήσαμε και στα οποία διακρίναμε την θεματολογία που σημειώθηκε παραπάνω (χωρίς όμως να καλυφθούν πλήρως τα σχόλιά τους σε όλο το εύρος τους και σε όλη τους την λεπτομέρεια) μπορεί να εντοπισθούν κοινωνικοψυχολογικές διαγνώσεις και αξιολογήσεις με την μορφή συχνά γενικεύσεων, καθώς και ερμηνείες για την αιτιολογία των προβληματικών, ως επί το πλείστον, καταστάσεων που αναφέρονται από τους ίδιους: διαγνώσεις για τα χαρακτηριστικά του ελληνικού χαρακτήρα ή λαού, της ελληνικής κοινωνίας (ή Ελλάδας), του ελληνικού κοινού στις σχέσεις του με τα πολιτισμικά αγαθά και τα ΜΜΕ, για την ποιότητα του παραγόμενου πνευματικού πολιτισμού και τον ρόλο των εκδοτών και των κριτικών κ.λπ.· οι ερμηνείες είναι συνήθως ιστορικού και κοινωνιολογικού χαρακτήρα και σπανιότερα ψυχολογικού. Το «σήμερα» σε σύγκριση με το «τότε» (την μεταπολεμική εποχή μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του '60) προβάλλει μέσα από τα σχόλια αυτά σαφώς χειρότερο και πιο προβληματικό.

Το υλικό αυτό από το οποίο αναδύεται μια έντονη αρνητική κριτική των ελληνικών μας πραγμάτων περιέχει πολλά στοιχεία αυτού που ο Bourdieu ονομάζει «αυθόρμητη κοινωνιολογία» (Sociologie spontanée) ή ακριβέστερα στην περίπτωση μας, «ημιλογία κοινωνιολογία» (sociologie demisavante¹³). Την «κοινωνιολογία» αυτή αντιπαράθετε στην «επιστημονική κοινωνιολογία» των κοινωνιολόγων. Πρόκειται για τις παρατηρή-

σεις και τις αντιλήψεις για την «κοινωνική πραγματικότητα» των ανθρώπων, συμπεριλαμβανομένων και των διανοουμένων (μη όμως κοινωνιολόγων), οι οποίες παράγονται μέσα από την εξοικειώσή τους με τον κοινωνικό κόσμο. Προσφέρουν μια άμεση, πλούσια πολλές φορές σε λεπτομέρειες, γνώση του «κοινωνικού», που όμως ο κοινωνιολόγος δεν πρέπει να εκλαμβάνει ως την κοινωνική/κοινωνιολογική πραγματικότητα η οποία αποτελείται από «κρυμμένα» κοινωνικά φαινόμενα που ο ίδιος καλείται να «κατασκευάσει» ως γνωστικά αντικείμενα και να μελετήσει τις μεταξύ τους συσχετίσεις αποστασιοποιημένος κατά το δυνατό από την «κοινωνική σοφία» του κοινού (και του λιγότερο κοινού) νου¹⁴.

Για την «ημιλογία» κοινωνιολογία που παράγουν οι διανοούμενοι και η οποία κυκλοφορεί σε περιοδικά και στις συζητήσεις τους ο Bourdieu γράφει ότι αυτή «μπορεί δυσκολότερα να καταγγελθεί ως προ-επιστημονική από ότι οι πιο λαϊκές διατυπώσεις των ίδιων κοινών τόπων και ότι συνεπώς υπάρχει ο κίνδυνος να εφοδιάσει την έρευνα με αδιαφιλονίκητες προϋποθέσεις και αναγκαστικά προβλήματα¹⁵». Νομίζω πάντως ότι η «ημιλογία» κοινωνιολογία των διανοουμένων, δείγματα της οποίας μελετούμε στο άρθρο αυτό, προσφέρει πολύ ενδιαφέρον υλικό στον κοινωνιολόγο, μέλος κι αυτός της τάξης, της ομάδας ή της κατηγορίας των διανοουμένων. Το υλικό αυτό μπορεί να γίνει η αφετηρία κοινωνιολογικών εικασιών, όχι μόνο για την σχέση των διανοουμένων με την κοινωνία τους και τον πολιτισμό τους (όπως οι δυο αυτές ολότητες στις ποικίλες εκφάνσεις τους συνειδητοποιούνται από τους ίδιους), αλλά και για τις ίδιες τις κοινωνικές καταστάσεις που αυτοί επισημαίνουν. Παρά τις προκαταλήψεις που ενδεχομένως μοιράζονται «ως μέλη μιας προνομιάς ομάδας αναφοράς¹⁶», οι διανοούμενοι – και όταν δεν είναι κοινωνιολόγοι – διαθέτουν ορισμένες ιδιότητες (όπως οξυμένη παρατηρητικότητα, κριτική συνείδηση και εκλεπτυσμένη διαίσθηση) που τους καθιστά αξιοπρόσεκτους και αξιόλογους παρατηρητές του περιβάλλοντός τους. Τα σχόλια που αναλύουμε έχουν, συνεπώς, σαφώς κοινωνιολογική σημασία. Ας σημειωθεί ότι τα αποσπάσματα μέσα σε εισαγωγικά που ακολουθούν δεν έχουν αποδοθεί πάντοτε κατά λέξη. Συχνά αποτελούν μια περὶληψη των κυριότερων, κατά την γνώμη μου, σημείων των απαντήσεων των ερωτωμένων. Οι απαντήσεις αυτές εντάσσονται επιλεκτικά στην θεματολογία που προσδιόρισα και ερεύνησα (βλ. παραπάνω I.3).

Α. Οι ορισμοί του πολιτισμού.

Πώς ορίζουν οι παραγωγοί πολιτισμού, που μελετήσαμε, τον πολιτισμό για τον οποίο μιλούν και στην διαμόρφωση του

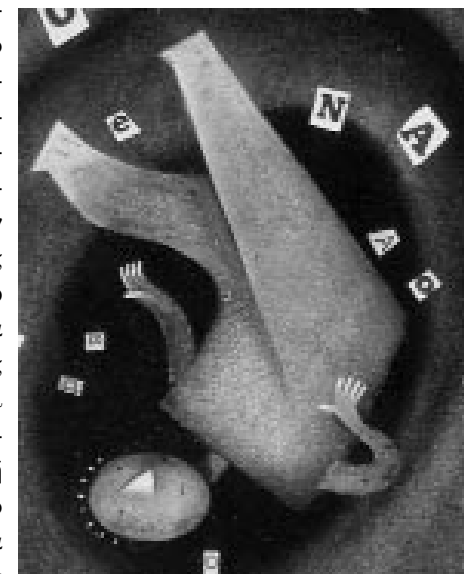
οποίου οι ίδιοι παρεμβαίνουν; Όχι κατά τον ίδιο τρόπο, όταν δίνουν τον ορισμό του, που δεν κάνουν όμως αρκετά συχνά. Τις περισσότερες φορές φαίνεται σαν να εκλαμβάνουν το νόημα του ως δεδομένο, και γι' αυτό ίσως δεν το προσδιορίζουν.

Μεταξύ των ερωτωμένων κυριαρχούν βασικά τρεις αντιλήψεις για το τι είναι πολιτισμός:

α. Ο πολιτισμός ως σύνθετο σύνολο που περιλαμβάνει όλες τις εκφράσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Πρόκειται στην ουσία για την υιοθέτηση του κοινωνικο-ανθρωπολογικού ορισμού του πολιτισμού (culture) «ως του σύνθετου συνόλου που περιλαμβάνει γνώσεις, πεποιθήσεις, τέχνες, ήθη, δίκαιο, έθιμα και κάθε άλλη ικανότητα και συνήθεια που απο-

κτά ο άνθρωπος ως μέλος της κοινωνίας» (Tylor)¹⁷. Από την σκοπιά αυτή, και «η πολιτική είναι κορυφαία έκφραση πολιτισμικής δραστηριότητας», όπως δέχεται ο Α. Κύρκος ακολουθώντας τον ανθρωπολογικό ορισμό του Ουμπέρτο Έκο για τον οποίο «...η κυβέρνηση του κ. Μιτεράν αποτελεί τμήμα της γαλλικής και ευρωπαϊκής κουλτούρας του 20ού αιώνα, το ίδιο όπως οι εργασίες και η οργάνωση της École Pratique des Hautes

Études, τα έργα του Φουκώ, του Λεβί-Στρως και οι παραστάσεις του Εθνικού Λαϊκού Θεάτρου» (βλ. *Το Δέντρο*, σελ. 23). Ανάλογη αντίληψη για τον πολιτισμό ως σύνολο των τρόπων ζωής μιας κοινωνίας φαίνεται να έχει και ο Κ. Γεωργουσόπουλος όταν χαρακτηρίζει τον πολιτισμό στους κλασικούς χρόνους ως «τον βίο της πόλης καθεαυτήν» (σελ. 590).

β. Ο πολιτισμός ως ειδικότερη έννοια, ως μερικότερο σύνολο, που περιλαμβάνει τις δημιουργικά πνευματικότερες εκφράσεις των ανθρώπινων δραστηριοτήτων.

Οι παραπάνω δραστηριότητες εκδηλώνονται ως παιδεία, καλλιέργεια και πνευματική-καλλιτεχνική δημιουργία. Πρόκειται στην ουσία για τον αποκαλούμενο πνευματικό πολιτισμό του οποίου οι φυσικοί πρωταγωνιστές είναι, όπως ήδη είπαμε, οι επιστήμονες, οι συγγραφείς και οι καλλιτέχνες. Οι πολιτικοί, κατά κανόνα, δεν συμβάλλουν άμεσα στην παραγωγή αυτού του τύπου του πολιτισμού (εκτός αν συμβαίνει να είναι συγχρόνως και συγγραφείς, όπως ήταν λ.χ. ο Ε. Αβέρωφ, ο Σπ. Δοξιάδης, ο Κ. Τσάτσος, ο Π. Κανελλόπουλος, ο Θ. Κανελλόπουλος και είναι σήμερα ο Γ. Ράλλης, ο Κ. Σημίτης, ο Α. Κύρκος, κ.λπ.). Συμβάλλουν όμως έμμεσα με τον λόγο τους και τις

πράξεις (ή τις παραλείψεις) τους στην ενίσχυση ή υποβάθμιση της παραγωγής του πνευματικού πολιτισμού και της διάδοσής του στο ευρύτερο κοινό¹⁸.

Τον διαχωρισμό πολιτικής και πολιτισμού με την παραπάνω έννοια φαίνεται να υιοθετεί και ο Λ. Παπαγιαννάκης στην συνέντευξή του προς *Το Δέντρο*, όπως και ο Κ. Μαρωνίτης σε μια άλλη συνέντευξη¹⁹, όπου μιλά για «τα σημεία τριβής μεταξύ πολιτισμού και πολιτικής», στα οποία ο ρόλος των διανοουμένων είναι ακριβώς να παρεμβαίνουν δημόσια. Φαίνεται ότι μεταξύ των ερωτωμένων, αν κρίνει κανείς από τις ποικίλες απαντήσεις τους, υπερισχύει αρκετά συχνά αυτή η ειδικότερη έννοια του πολιτισμού των δημιουργών και των διανοουμένων, καθώς σχολιάζουν, συχνά, ως δείκτες της ποιότητάς του κυρίως τα επίπεδα της μουσικής παιδείας, της κινηματογραφικής και θεατρικής τέχνης, των εικαστικών τεχνών, της λογοτεχνικής παραγωγής, της αρχιτεκτονικής δημιουργίας κ.λπ.

γ. Ο πολιτισμός ως ήθος της καθημερινής συμπεριφοράς.

Ο πολιτισμός με την παραπάνω έννοια αντιδιαστέλλεται στην βαρβαρότητα των ηθών: «το ήθος του ανθρώπου που στέκεται στην ουρά για το λεωφορείο, που πλένεται ή όχι, που έχει ένα μίνιμουμ κατανόησης του λόγου της εφημερίδας ή του βιβλίου, κ.λπ.» (Β. Ραφαηλίδης, σελ. 34). «Ο δείκτης της πολιτιστικής ποιότητας μιας κοινωνίας είναι κατεξοχήν το ήθος του καθ' ημέραν βίου» (Γ. Μαρίνος, σελ. 42). Το ήθος αυτό έχει δύο άξονες: της ηθικής (Γ. Μαρίνος) και της αισθητικής («ελλειψισμός και φινέτσα που αντιδιαστέλλεται στο χυδαίο» (Β. Ραφαηλίδης). Από την σκοπιά αυτή το ήθος αποτελεί αναγκαίο συμπλήρωμα του πνευματικού πολιτισμού των δημιουργών. Ο τελευταίος αυτός είναι όμως προϊόν χαρισματικών μειοψηφιών (που ακόμη και βάρβαρες χώρες μπορεί να διαθέτουν) και εξαιρέσεων «στο πολιτιστικό σώμα που δεν χαρακτηρίζουν το συνολικό ήθος», ως διάχυτη νοοτροπία που εκφράζεται στους τρόπους ζωής (Β. Ραφαηλίδης και Γ. Μαρίνος). Αυτόν τον πολιτισμό του καθημερινού ήθους μπορεί να διδάξουν, ίσως, οι ελίτ (Β. Ραφαηλίδης, σελ. 35) και τα σχολεία μεταδίδοντας «τις αξίες της ανθρώπινης αλληλεγγύης, της άμιλλας και όχι της ανταγωνιστικότητας, της συμπαράστασης» (Γ. Μαρίνος, σελ. 44).

δ. Συμπέρασμα.

Οι τρεις ορισμοί του πολιτισμού που υιοθετούν οι παραγωγοί πολιτισμού που ερευνήσαμε δεν συγκρούονται μεταξύ τους. Διαφοροποιούνται όμως ως προς το ότι ο πρώτος ορισμός (του πολιτισμού ως του συνόλου των τρόπων ζωής) ενσωματώνει την πολιτική στον πολιτισμό²⁰, με τρόπο που οι δύο άλλοι ορισμοί δεν κάνουν. Επομένως, παραπέμπει και σε κοινωνικοπολιτικά κριτήρια αξιολόγησης του πολιτισμού. Ο δεύτερος στενότερος ορισμός του πολιτισμού, ως προϊόν κυρίως των επιτευγμάτων των δημιουργών και των διανοουμένων, παραπέμπει κατ' εξοχήν σε επιστημονικά και καλλιτεχνικά (αισθητι-

κά) κριτήρια της αξιολόγησης της ποιότητάς του. Ενώ, ο τρίτος ορισμός (του πολιτισμού ως καθημερινού ήθους) παραπέμπει, κατά κύριο λόγο, σε ηθικά (αλλά και σε αισθητικά) κριτήρια για την αποτίμηση της ποιότητάς του.

Από τις διαγνώσεις για τα χαρακτηριστικά της ελληνικής νοοτροπίας και κοινωνίας προκύπτει, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, ότι ο πολιτισμός μας με την πρώτη και την τρίτη έννοια πάσχει, ενώ ο πολιτισμός των πνευματικών δημιουργών (δεύτερη έννοια) έχει να επιδείξει και αξιόλογα επιτεύγματα που αναγνωρίζονται από φωτισμένες μειοψηφίες του ευρύτερου ελληνικού κοινού, όπως και στο εξωτερικό.

Β. Η στατική εικόνα: η παθολογία του «εθνικού μας χαρακτήρα» και το πρότυπο του Καραγκιόζη.

Οι παρατηρητές «του νεοελληνικού χαρακτήρα και βίου» φαίνεται να περιγράφουν ως στατικά τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων – του ελληνικού λαού. Φαίνεται, δηλαδή, να τα αντιλαμβάνονται ως μόνιμα χαρακτηριστικά στοιχεία στενά συνυφασμένα με τις ιδιαιτερότητες της νεοελληνικής νοοτροπίας και ταυτότητας όπως και γενικότερα του νεοελληνικού πολιτισμού. Οι διαπιστώσεις τους παίρνουν την μορφή γενικεύσεων για τον εθνικό μας χαρακτήρα²¹, χωρίς όμως να παραπέμπουν, παρά σπανιότατα, στον όρο αυτό. Είναι ενδιαφέρον το ότι παρόλο ότι ο όρος αυτός έχει πάψει να αποτελεί κύριο εννοιολογικό εργαλείο στις κοινωνικές επιστήμες (όπως συνέβαινε την δεκαετία του '50) το περιεχόμενό του «ως ενός ομοιόμορφου πολιτισμικά χαρακτήρα» (του νεοέλληνα στην τωρινή περίπτωση) παραμένει ζωντανό στις γενικεύσεις των δημιουργών πολιτισμού. Υπάρχουν όμως και ορισμένες ελάχιστες εξαιρέσεις μεταξύ των ερωτωμένων που αρνούνται την γενίκευση, την «συνολική ετικέτα», για τον εθνικό μας χαρακτήρα ή την ελληνική κοινωνία: «Δεν υπάρχει ενιαίος Έλληνας». Προς το παρόν όμως, γιατί οι υπάρχουσες διαφορές θα υποχωρήσουν μπροστά «στον ενιαίο άνθρωπο που ανατέλλει» (λόγω τηλεόρασης) όπως είτε χαρακτηριστικά ένας από τους ερευνώμενους. «Η «ο χώρος μας είναι αρκετά ευρύχωρος για εξουσίες, ανεξουσίες, αρνήσεις και καταφάσεις».

Οι διαγνώσεις για την ιδιοσυγκρασία του Έλληνα, τον ελληνικό «πολιτισμικά ομοιόμορφο χαρακτήρα» είναι στην μεγάλη πλειοψηφία τους αρνητικές. Αρκετά συχνά ο Καραγκιόζης αναφέρεται ως το αξιολογικό μας πρότυπο²² που εξέθρεψε τον «εθνικό μας» χαρακτήρα. «Το καραγκιόζικο παράδειγμα μας οδηγεί (τεμπελιά, εξαπάτηση, ραδιουργία, κ.λπ.). Είμαστε λαός καραγκιόζηδων. Τραγικά γραφικοί και ηθικά αναξιόπιοι. Λαός επιρρεπής σε ποδοσφαιρικού τύπου ιδεολογήματα. Φανατικοί οπαδοί αθλητικών ομάδων και κομμάτων ασχέτως ποιότητας. Αντιστεκόμαστε στην κοινωνική οργάνωση, στην κατοχύρωση των θεσμών».

Ορισμένες φορές οι αρνητικές αξιολογήσεις συνοδεύονται από θετικές και άλλες, σπάνιες όμως, αναφέρονται μόνον σε θετικές όψεις του νεοελληνικού χαρακτήρα. Εκτός από την ικανότητα

της πολιτισμικής αφομοίωσης, άλλα θετικά στοιχεία που αναφέρθηκαν ήταν το χιούμορ μας («το χιούμορ είναι η ευγένεια της νεοελληνικής απελπισίας») και ο ψυχο-συναισθηματικός μας πλούτος.

Γ. Το «σήμερα» και το «τότε».

α. Η ελληνική κοινωνία σήμερα: υπανάπτυξη και φθορά αξιών. Στις διαγνώσεις αυτές, όπως και στις προηγούμενες κυριαρχούν οι αρνητικές αξιολογήσεις. Η σύγκριση με άλλες χώρες όπως, λ.χ. με την Γαλλία, αποβαίνει σε βάρος μας.

Το στίγμα της ελληνικής κοινωνίας είναι η υπανάπτυξη και ο ευτελισμός των αξιών, έστω κι αν υπάρχουν κάποιες μεμονωμένες «εστίες αντίστασης» ή «υπάρχουν εξαιρέσεις και συνεπώς διατηρείται η ελπίς» ή αν «η φθορά των αξιών δεν είναι μόνον ελληνικό φαινόμενο αλλά γενικότερο σύμπτωμα της έκπτωσης του ευρωπαϊκού πολιτισμού». «Εδώ όμως η φθορά αυτή γίνεται πιο αισθητή γιατί δεν βγήκαμε από την υπανάπτυξη». «Η υπανάπτυξη αντανακλάται στην έλλειψη κοινωνικού σχεδιασμού: στην αυθαιρεσία».

Η ελληνική κοινωνία αντιμετωπίζεται και ως θύμα των «εισαγόμενων συνηθειών», του «πολιτισμού» της διαφήμισης και του θεάματος. «Ο κοινωνικός χώρος ασφυκτικά πια από τα απάνθρωπα προϊόντα ενός χρησιμοθηρικού πολιτισμού».

Η ελληνική κοινωνία στερείται κοινωνικής αλληλεγγύης. «Δυστυχώς η κοινωνία μας έχει γίνει ανθρωποφαγική».

Υπήρξαν όμως και ορισμένες (ελάχιστες) μεικτές (αρνητικές και θετικές) αξιολογήσεις για τα ελληνικά πανεπιστήμια και την ελληνική κοινωνική ζωή όπως λ.χ.: «τα ελληνικά ΑΕΙ και υποφέρουν και ευημερούν κατ' εικόνα και ομοίωση αυτού του τόπου». «Η νεοελληνική ζωή έχει γλυκόπικρο χαρακτήρα, με άφθονα στοιχεία μελό, βαρβαρότητας, χιούμορ και ακαλαίσθησίας».

β. Ο ρόλος των ΜΜΕ: η κριτική της ελληνικής τηλεόρασης²³.

Τα μέσα μαζικής επικοινωνίας στο σύνολό τους γίνονται αρκετά συχνά αντικείμενο οξείας κριτικής από τους παραγωγούς πολιτισμικών αγαθών που μελετήσαμε. «Τα ΜΜΕ διαφθείρουν το κοινό».

Σε σύγκριση όμως με τα υπόλοιπα ΜΜΕ²⁴, η τηλεόραση («αυτό το κουτί που καθορίζει την πληροφόρηση και την ψυχαγωγία μας», «αυτή η φωνή που ακούγεται δυνατώτερα και δίνει τον τόνο») συγκεντρώνει την σχεδόν καθολική συναίνεση των συμμετεχόντων στην έρευνα του Δέντρου, που σχολίασαν τις συνέπειές της, ως προς το ότι ο κοινωνικοπολιτικός, διαπλαστικός του

κοινού, ρόλος της είναι ιδιαίτερα επιβλαβής για την ελληνική κοινωνία. «Τα προϊόντα της είναι νοθευμένα και επιβλαβή».

Τονίζονται: η χαμηλή ποιότητα των προγραμμάτων της. Η έλλειψη προγραμμάτων για πολιτισμικά θέματα και του κριτικού λόγου. Η δημιουργία ενιαίων τηλεπολιτών μέσω της ενιαίας πληροφόρησης και της ενιαίας διαφήμισης. Η παραμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας. Η άσκηση κακής επιρροής στον τύπο.

Ως υπεύθυνοι για την χαμηλή ποιότητα της ελληνικής τηλεόρασης αναφέρθηκαν η κρατική πολιτική, («η κρατική αδιαφορία για τα κανάλια είναι νεοελληνικό φαινόμενο αυτοκαταστροφής») η «κομματικοκρατία στην ΕΡΤ» και η παιδεία: «από νωρίς εθιζόμαστε στον ρητορισμό, όχι στην ρητορεία, δυστυχώς. Δεν είναι τυχαίο ότι λίγο αργότερα ο ρητορισμός επικρατεί

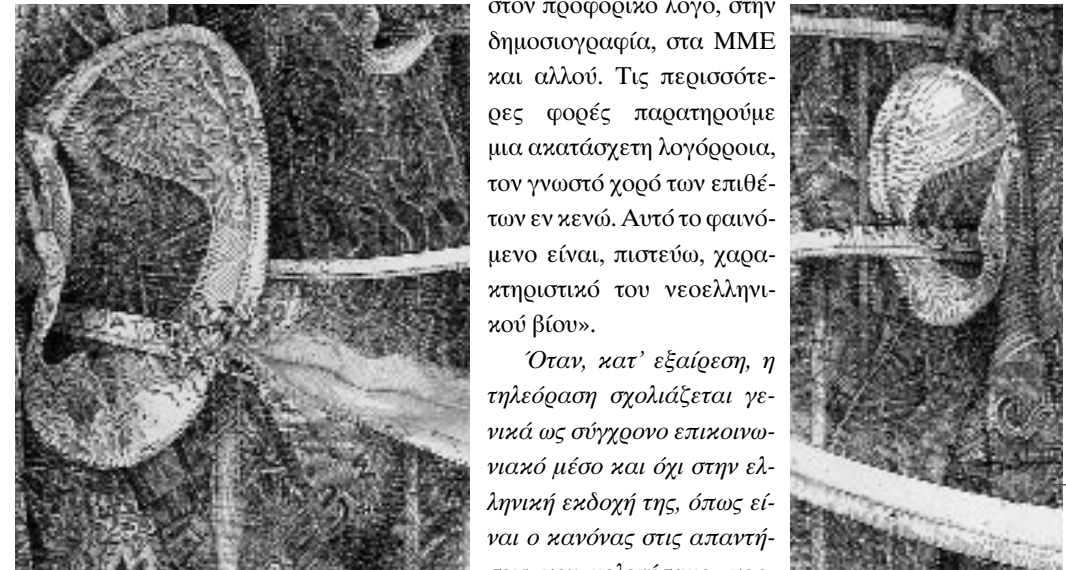
στον προφορικό λόγο, στην δημοσιογραφία, στα ΜΜΕ και αλλού. Τις περισσότερες φορές παρατηρούμε μια ακατάσχετη λογόρροια, τον γνωστό χορό των επιθέτων εν κενώ. Αυτό το φαινόμενο είναι, πιστεύω, χαρακτηριστικό του νεοελληνικού βίου».

Όταν, κατ' εξαίρεση, η τηλεόραση σχολιάζεται γενικά ως σύγχρονο επικοινωνιακό μέσο και όχι στην ελληνική εκδοχή της, όπως είναι ο κανόνας στις απαντήσεις που μελετήσαμε, προ-

βάλλεται ο μεικτός (θετικός και αρνητικός χαρακτήρας της). «Τίποτε δεν μαρτυρεί την ενότητα του σημερινού κόσμου περισσότερο από την εικόνα της τηλεόρασης. Εκεί βρίσκεται ο θρίαμβος των δεσμών της επικοινωνίας και ταυτόχρονα τα δεσμά που υφαίνονται, καθώς η εικόνα διαμορφώνει με τον πιο άμεσο και σταθερό τρόπο συνειδήσεις... Ένα από τα πιο κρίσιμα θέματα της εποχής μας είναι ποιος ελέγχει την πληροφορία και την εικόνα».

γ. Η εικόνα του μονοδιάστατου και καθοδηγούμενου (από το μάρκετινγκ) κοινού.

Οι καλλιτέχνες και οι διανοούμενοι που έλαβαν μέρος στην έρευνα του Δέντρου απευθύνουν βέβαια το έργο τους στο ελληνικό κυρίως κοινό και ειδικότερα σε ορισμένα τμήματά του. Η σχέση τους με το ποικιλόμορφο κοινό θα πρέπει να αποτελεί σημαντική διάσταση του βαθμού της ποιότητας αναγνώρισης και επιρροής του δημιουργικού τους έργου, και κατά συνέπεια, να προσδιορίζει την ίδια την αίσθηση της δικαιοσύνης τους, της επιτυχίας τους. Παρ' όλ' αυτά, αρκετοί σχολιάζουν το κοινό ή αρνητικά ή/και θετικά σαν να αποτελεί μια αδιαίρετη ενότητα, ένα μονοδιάστατο σύνολο με ενιαία χαρακτηριστικά²⁵.

Μοιάζουν να γενικεύουν με βάση τον «τύπο» του «μέσου θεατή», του «μέσου αναγνώστη», κ.λπ. Το κοινό αντιμετωπίζεται συχνά ως «καθοδηγούμενο» («είναι κατ' αναλογία ο «λαός» που κατευθύνεται από έναν πολιτικό ηγέτη») και οι σχέσεις τους με αυτό φαίνεται να μην είναι συχνά άμεση, αλλά να διαμεσολαβείται από τα ΜΜΕ, το μάρκετινγκ, την διαφήμιση, τα «κέντρα αποφάσεων». Η διαμεσολάβηση αυτή τείνει να αντιμετωπίζεται ως αναπόφευκτη και ορισμένες φορές θεωρείται ότι έχει και τις θετικές της πλευρές.

Το κοινό ως διαφοροποιημένο σύνολο.

Σπανιότερα το κοινό αξιολογείται κάτω από το πρίσμα της ποιολομορφίας που πράγματι το διακρίνει. «Υπάρχει ένα κοινό το οποίο επιδιώκει η διασκέδασή του να έχει κάποια σημασία. Πρόκειται ίσως για νεανικό κοινό». «Μεγάλο μέρος του κοινού διαπλάθεται μπρος στην οθόνη. Το κοινό αυτό δεν μπορεί να εντοπίσει το καλό βιβλίο. Υπάρχουν μόνο μικρές εστίες απαιτητικών αναγνωστών, αλλά μικρής επιρροής». «Το περιπτωσιακό αναγνωστικό κοινό υποβάλλει τα μπεστ σέλλερς και τροφοδοτεί την “κριτική” και την τηλεοπτική παρουσία. Το λιγιστό συστηματικό αναγνωστικό κοινό (πέντε ως δέκα χιλιάδες άνθρωποι εντός και εκτός της χώρας) συντηρεί ότι δεν είναι μπεστ σέλλερ... Το κοινό (περιστασιακό ή συστηματικό) δεν έχει γνώμονες ποιότητας». «Το κοινωνικο-μορφωτικο-οικονομικό επίπεδο των ανθρώπων καθορίζει τις επιλογές τους στο βιβλίο... Το αναγνωστικό κοινό (όχι το “ευρύ”) φαίνεται να είναι αρκετά ενήμερο και οι κεραιές του να λειτουργούν. Σίγουρα όχι όπως θα ήθελαν πολλοί, αλλά συχνά καλύτερα από ό,τι νομίζουμε».

δ. Ορισμένα χαρακτηριστικά των παραγωγών και των σχολιαστών των πολιτισμικών αγαθών (λ.χ. συγγραφέων, μουσικοσυνθετών, εκδοτών, κριτικών και δημοσιογράφων).

Η αξιολόγηση και η κριτική των ερωτωμένων του πεδίου παραγωγής και σχολιασμού των πολιτισμικών αγαθών εμφανίζει μεγάλο ενδιαφέρον γιατί σ' αυτό μετέχουν και οι ίδιοι ως δημιουργοί πολιτισμού. Οι τελευταίοι αυτοί αλληλεπιδρούν με τους εκδότες (τους «υλικούς» παραγωγούς πολιτισμικών αγαθών), τους κριτικούς, τους εκπροσώπους των ΜΜΕ και τους φορείς του «μάρκετινγκ» (διαφημιστές, «managers», κ.λπ.) και όλοι μαζί μέσω των δραστηριοτήτων τους, με το κοινό (βλ. παραπάνω γ), το οποίο καταναλώνει (ή δεν καταναλώνει) τα συμβολικά αγαθά που παράγονται, προβάλλονται (ή δεν προβάλλονται) σχολιάζονται (ή δεν σχολιάζονται). Όλη αυτή η δραστηριότητα (αλλά και η μη δραστηριότητα) που «παράγεται» (ή δεν παράγεται) μέσα από το παραπάνω πλέγμα σχέσεων και συσχετίσεων θέσεων και ρόλων άνοιξης ισχύος «παράγει» με την σειρά της τον πνευματικό πολιτισμό του τόπου μας (και τα «κενά» που εμφανίζει) και συμβάλλει στον πολιτισμό του με τις δυο άλλες έννοιες, δηλαδή, ως «τρόπο ζωής» και ως «καθημερινό ήθος». Ολόκληρο αυτό το πεδίο παραγωγής πολιτισμικών

αγαθών στις σχέσεις του με τον φυσικό αποδέκτη του το ποιολομορφο κοινό αξίζει να μελετηθεί και στον τόπο μας - όχι βέβαια ως στεγανός κοινωνικός χώρος, αλλά στα πλαίσια της ευρύτερης ελληνικής κοινωνίας: των δομών της (ιδίως της πολιτικής εξουσίας και της εξουσίας των ΜΜΕ), των νοοτροπιών και των θεσμικών της προϋποθέσεων και περιορισμών.

Οι καλλιτέχνες και οι διανοούμενοι, ορισμένες απαντήσεις των οποίων σχολιάζουμε στο παρόν μελέτημα δεν διατύπωσαν αξιολογήσεις του πεδίου παραγωγής πολιτισμικών αγαθών με δομικούς όρους (δηλαδή δεν αναφέρθηκαν στο πεδίο αυτό ως έναν δομημένο κοινωνικό χώρο και στην διαπλοκή των σχέσεων μέσα και έξω από αυτό), αλλά με ατομοκεντρικούς: αναφέρθηκαν, δηλαδή, στους συγγραφείς, στους εκδότες, στους κριτικούς κ.λπ. ως μεμονωμένα κυρίως άτομα.

Η κριτική τους όποτε αυτή ασκήθηκε, στράφηκε κυρίως εναντίον της υποβάθμισης της κριτικής στην Ελλάδα. Στράφηκε επίσης εναντίον της εμπορευματοποίησης των πολιτισμικών αγαθών και της τεχνοκρατικοποίησης του ρόλου των δημιουργών και των διανοουμένων. «Ο “διανοούμενος” υπέκυψε στον διαφημιστή ο οποίος έβαλε το “κατάλληλο” σύνθημα». «Οι δημοσιογράφοι αλληθωρίζουν μεταξύ της ποιότητας του λόγου τους και της κυκλοφορίας της εφημερίδας τους». «Ο πανεπιστημιακός λόγος δεν είναι πια παρεμβατικός στο διανοητικό πεδίο της ηθικοπολιτικής δράσης. Είναι τεχνοκρατικά παρεμβατικός. Δεν μπορούμε να αναμένουμε από ατομικά διαβήματα την αναβίωσή του».

Μέσα στο γενικό κλίμα της εμπορευματοποίησης, της επαγγελματικοποίησης της τέχνης και της διάνοησης και του πνεύματος της κερδοσκοπίας, αναγνωρίζεται όμως ότι υπάρχουν «εστίες πνευματικής αντίστασης - φωτισμένοι άνθρωποι, υψηλή και ανεξάρτητη λογοτεχνία». Αναγνωρίζεται ότι τα τελευταία χρόνια έχουν σημειωθεί πρόοδοι στους χώρους της μουσικής παιδείας (Μέγαρο Μουσικής, νέοι πολιτισμικοί φορείς στην επαρχία, νέα ωδεία, νέες σχολές χορού κ.λπ.). Εντοπίζεται ο διπλός ρόλος των εκδοτών (επιδίωξη κερδών αλλά και ενίσχυση της ποιότητας: Οι εκδότες επιδιώκουν κέρδη από τα μπεστ σέλλερς για να χρηματοδοτήσουν τα καλά βιβλία ισχυροποιώντας έτσι την «εικόνα» τους) και διαγράφεται ένας νέος ρόλος για τους κριτικούς της λογοτεχνίας («το κατεστημένο λογοτεχνικής κριτικής προέρχεται από την δημοσιογραφία. Ίσως αυτοί με τις στήλες τους να διαμορφώσουν νέα λογοτεχνικά κριτήρια στο μέλλον. Η λογοτεχνία θα προχωρήσει έστω κι αν αλλάξει μορφή»).

Οι σχέσεις των δημιουργών πολιτισμού με την εξουσία σχολιάζονται σπάνια, παρόλο ότι αυτές αποτελούν μια σημαντική διάσταση του πεδίου παραγωγής πολιτισμικών αγαθών. Οι ίδιοι στερούνται αρκετής εξουσίας ώστε να μπορούν να διαδραματίζουν έναν εποικοδομητικό ρόλο μέσα στην ελληνική κοινωνία, όπως διαπιστώνεται στο ακόλουθο σχόλιο. «Στην δεκαετία του '50 οι διανοούμενοι ανησυχούσαν σε στιγμές που δεν είχαν χαθεί οι προσδοκίες για την διάσωση πολλών πραγμά-

των. Δεν είχαν όμως την πολιτική εξουσία για να εμποδίσουν ό,τι ακολούθησε».

Ποιος να είναι άραγε ο κανόνας (αν υπάρχει); Η θετική σχέση με την εξουσία («Δεν είχα πολλά προβλήματα με την εξουσία») ή η αρνητική; («Όσες ιδέες πρότεινα εγώ απορρίφθηκαν. Δεν μπορώ να κατεβάσω το επίπεδο της δουλειάς μου για να εργαστώ σ' ένα κανάλι»). Τα ερωτήματα αυτά, όπως και πολλά άλλα που προκύπτουν από την παρούσα ανάλυση, αναμένουν απαντήσεις μέσα από μια μελλοντική συστηματική έρευνα του ρόλου και της θέσης των πνευματικών ανθρώπων στον τόπο μας.

ε. Η νοσταλγία της χαμένης κοινότητας (αλληλεγγύης - ηθικής συνοχής) και της χαμένης πολιτισμικής ποιότητας.

Ένα κεντρικό μοτίβο διατρέχει τα περισσότερα σχόλια των ερευνημένων του Δέντρου που δεν μπορεί παρά να κινήσει την προσοχή μας: πρόκειται για το ότι σε σύγκριση με το νεοελληνικό παρόν το παρελθόν (1950-1965) προβάλλει σαφώς καλύτερο. Με ελάχιστες εξαιρέσεις αισιόδοξης στάσης απέναντι στο μέλλον²⁶ οι πνευματικοί άνθρωποι, τις απαντήσεις των οποίων σχολιάζουμε, έχουν στραμμένο το βλέμμα τους προς ένα παρελθόν φτιαγμένο από τις μνήμες τους που φαίνεται να τους εκφράζει πολύ πληρέστερα από ό,τι το απογυμνωμένο από αγωνιστικότητα και ευαισθησίες παρόν. Το «τότε» παρά τα μεγαλύτερα οικονομικά προβλήματα, τις φτωχότερες κοινωνικές κατακτήσεις, την τεχνολογική υπανάπτυξη και την ατελέστερη δημοκρατία που το διέκριναν σε σχέση με το «σήμερα» φαίνεται να φαντάζει στην συνείδησή τους σαν έναν «χαμένο παράδεισο» ισχυρής κοινωνικής αλληλεγγύης, αξιολογικής συνοχής, «συλλογικής ευαισθησίας» και πολιτισμικής ευεξίας. Οι αλλαγές που συντελέστηκαν εν τω μεταξύ δεν οδήγησαν στην πρόοδο αλλά στην διάλυση και στην παρακμή. Πρόκειται στο σύνολό της για μια διαχρονική διάγνωση διαποτισμένη από την νοσταλγία για ό,τι χάθηκε και την απογοήτευση για ό,τι υπάρχει. Δεν έγινε, παρά σπανιότατα, και μια αποτίμηση του τι ενδεχομένως κερδήθηκε μέσα στην πορεία του χρόνου.

Οι πνευματικοί άνθρωποι που δήλωσαν την ηλικία τους είχαν γεννηθεί από την δεκαετία του 1910 μέχρι και την δεκαετία του '50 (οι περισσότεροι την δεκαετία του '30 και του '40). Γι' αυτούς το παρελθόν αντιπροσωπεύει, όπως είδαμε, μια Ελλάδα καλύτερη και το παρόν μια Ελλάδα υποβαθμισμένη. Μεγάλο ενδιαφέρον θα είχαν οι απόψεις για το νεοελληνικό παρόν των νεότερων (που γεννήθηκαν την δεκαετία του '60 και του '70). Χωρίς να έχουν βιώσει το αμέσως μεταπολεμικό παρελθόν, αναθρεμμένοι μέσα στο κλίμα της παντοδυναμίας των ΜΜΕ

και της έντονης εμπορευματοποίησης των πολιτισμικών αγαθών, πώς βιώνουν την σύγχρονη εποχή στον τόπο μας; Με ανάλογη άραγε απογοήτευση, ή οι νεότερες γενιές αντιμετωπίζουν τα κοινωνικά μας πράγματα διαφορετικά έχοντας και άλλα σημεία αναφοράς από ό,τι οι παλαιότερες γενιές;

Δ. Οι ερμηνείες.

Οι ερμηνείες των «κακώς κειμένων» που αναφέρθηκαν παραπάνω είχαν συχνότερα κοινωνιολογικό χαρακτήρα και σπανιότερα ιστορικό και ψυχολογικό. Είδαμε ότι κατά την κριτική της ελληνικής τηλεόρασης (βλ. παραπάνω Γβ) δινόταν συγχρόνως και μια ερμηνεία για ορισμένα αρνητικά φαινόμενα της κοινωνίας μας (λ.χ. ο εκχυδαϊσμός του γούστου, το πάγωμα της γλώ-

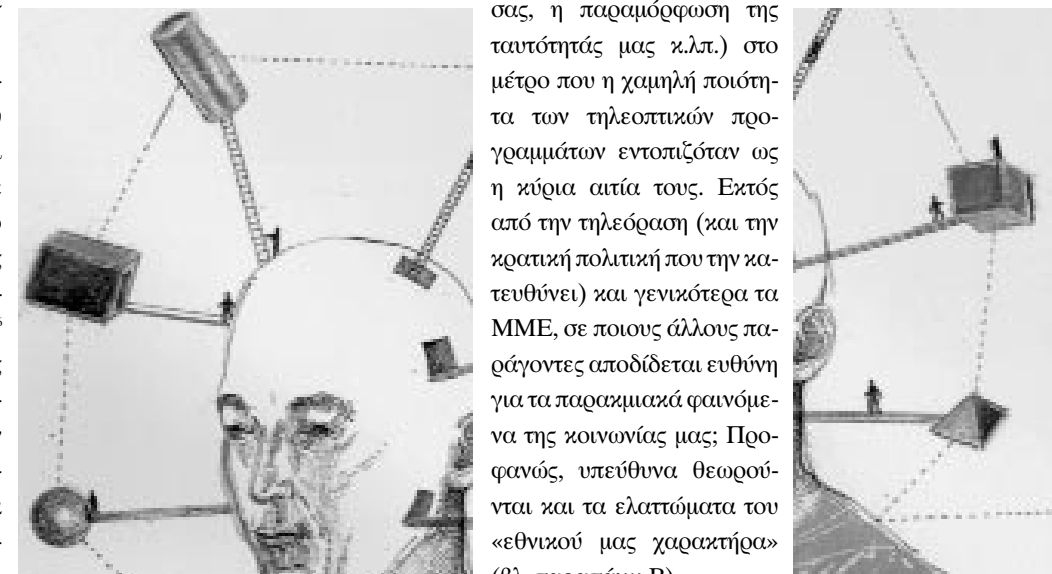
σας, η παραμόρφωση της ταυτότητάς μας κ.λπ.) στο μέτρο που η χαμηλή ποιότητα των τηλεοπτικών προγραμμάτων εντοπιζόταν ως η κύρια αιτία τους. Εκτός από την τηλεόραση (και την κρατική πολιτική που την κατευθύνει) και γενικότερα τα ΜΜΕ, σε ποιους άλλους παράγοντες αποδίδεται ευθύνη για τα παρακαμακά φαινόμενα της κοινωνίας μας; Προφανώς, υπεύθυνα θεωρούνται και τα ελαττώματα του «εθνικού μας χαρακτήρα» (βλ. παραπάνω Β).

Το κύριο χαρακτηριστικό των αυτοτελών ερμηνειών που δόθηκαν και που σχολιάζουμε στο τμήμα αυτό είναι ότι δεν αποδίδεται ευθύνη ή έστω συνευθύνη σε συγκεκριμένες ομάδες (σ' αυτές που κατά παράδοση στις ποικίλες κοινωνίες διαδραματίζουν τον κύριο ρόλο στους τρόπους που οικοδομείται η πολιτική²⁷, οικονομική, κοινωνική και πνευματική ζωή, δηλαδή στις ηγετικές), αλλά, είτε στις συλλογικές δυνάμεις ολόκληρης της ελληνικής κοινωνίας (ή στις ανώμαλες εξελίξεις), είτε στις ιστορικές καταβολές μας ως σύγχρονο κράτος-έθνος και τις αντίστοιχες εμπειρίες μας, είτε σε επί μέρους κοινωνικά φαινόμενα (λ.χ. στον τουρισμό ή στην εσωτερική μετανάστευση, ή στην ελαττωματική παιδεία).

Για τις προβληματικές καταστάσεις στον τόπο μας φαίνεται λοιπόν να είμαστε όλοι περίπου συνυπεύθυνοι. Όταν αποδίδονται άνισες ευθύνες αυτές εστιάζονται κυρίως σε ανώμαλες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις. Η περιπετειώδης ιστορία μας μοιάζει τελικά να δικαιολογεί την σημερινή κρίση του πολιτισμού μας.

Ε. Οι προτάσεις.

Ο λόγος των πνευματικών δημιουργών στα κείμενα που μελε-

τήσαμε δεν είναι συχνά *παρεμβατικός-δεοντολογικός*: δεν μας λένε, δηλαδή, συχνά τι πρέπει να γίνει για να αναβαθμιστεί το ίδιο το αντικείμενο της κριτικής τους, δηλαδή, η πολιτική και πολιτισμική κατάσταση του τόπου μας. Στην συγκεκριμένη περίπτωση αυτό θα πρέπει να οφείλεται στο ό,τι δεν τους ζητήθηκε άμεσα να διατυπώσουν προτάσεις για το «δέον γενέσθαι». Παρόλα αυτά στις απαντήσεις τους απαντώνται και ανάλογες προτάσεις. Αυτές μπορούν να κλιμακωθούν σε ένα συνεχές από πολύ γενικές (λ.χ. «χρειαζόμαστε ένα νέο Διαφωτισμό, σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής και πολιτικής μας ζωής» ή «πρέπει να ολοκληρωθεί ο κύκλος της ελληνικής παιδείας [στις τέχνες και στις επιστήμες]» ή «να προλάβουμε την κακογουστιά που απλώνεται μαζί με την επέκταση των πόλεων») μέχρι πολύ ειδικές (λ.χ. «να διδάσκονται τα αρχαία» ή «να πιστεί μια όπερα»).

Συνχότερα τονίζεται η *ανάγκη για μια άλλη πολιτισμική και εκπαιδευτική πολιτική, όπως και για την βελτίωση της ποιότητας της πολιτικής ζωής*: «Είμαστε υποχρεωμένοι να ξαναγεννησούμε, μέσα από μια διαδικασία κριτικής και ελέγχου, την μορφή της πολιτικής γύρω από ένα πρόγραμμα ελευθερίας, ισότητας και αλληλεγγύης... Αλλά αυτό σημαίνει να συμβάλλουμε ώστε στην διεύθυνση της κοινωνίας να αναδειχθούν δυνάμεις που, παρά τις ορισμένες διαφορές, έχουν έναν τέτοιο γενικό προσανατολισμό». «Κυριότερος στόχος της συγκεκριμένης αλλαγής (δηλαδή της ανανέωσης του πολιτικού συστήματος και των πολιτικών ηγεσιών) *πρέπει να είναι ό,τι έχει σχέση με τις μορφές και λειτουργίες της κοινωνίας πολιτών, με άξονα τον διάλογο...* Ζητώ να κάνουμε μια πνευματική, επιστημονική άσκηση, συγγενική με την αμερικάνικη, η οποία θα χαρακτηριζόταν από την θέληση μιας κοινωνίας να μελετήσει ομόφωνα το κόστος της ανανέωσης αυτής... Αυτή η κατάσταση (δηλαδή, η οργανική συνύπαρξη του ιδιωτικού πλούτου και της δημόσιας φτώχειας) *πρέπει να μας προβληματίσει πολύ, διότι έχει φθάσει στο όριο της*».

3. Οι στάσεις απέναντι σε μια κοινωνικο-ψυχολογική αντίφαση: παραίτηση από τον παραδοσιακό ρόλο του διανοούμενου;

Από την μέχρι τώρα ανάλυση των σχετικών κειμένων γίνεται φανερό ότι οι πνευματικοί άνθρωποι που συμμετείχαν στην έρευνα του *Δέντρου* κινούνται και δημιουργούν σ' ένα κοινωνικό περιβάλλον (το ελληνικό) την προβληματικότητα του οποίου οι ίδιοι περιγράφουν συχνά με τα πιο μελανά χρώματα και απόλυτες στην αρνητικότητά τους γενικεύσεις²⁸. Το περιβάλλον αυτό έχει αναμφίβολα πολλά αρνητικά στοιχεία, *αλλά έχει και θετικά, τα οποία όμως σπάνια προβάλλονται*. Είναι βέβαια γεγονός ότι το γενικότερο κλίμα ιδεών και πρακτικών (το κλίμα της εποχής μας) προκαλεί δυσφορία σε πολλούς δημιουργούς τέχνης και λογοτεχνίας και διανοούμενους και στο εξωτερικό (όπως διαφαίνεται από την κριτική που ασκούν στις σύγχρονες κοινωνίες τους). Οι τελευταίοι αυτοί εκφράζουν όμως αρκετά

συχνά και κάποια αισιοδοξία για την δυνατότητα ανταπόκρισης στις προκλήσεις της εποχής μας, όπως λ.χ. για την δημιουργία ενός παγκόσμιου πνευματικού πολιτισμού που θα τροφοδοτείται από τις εθνικές πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, κ.λπ. Όμως, όπως εντοπίζεται και εξειδικεύεται στην Ελλάδα, το γενικευμένο αυτό κλίμα δυσφορίας εξογκώνεται υπέρμετρα από την αίσθηση των περισσότερων πνευματικών ανθρώπων ότι έχει επέλθει η διάλυση και η κατάπτωση όλων εκείνων των αξιών και των ψυχικών και πολιτισμικών ποιτήτων που συνδέονται μέσα στην φαντασία και στην μνήμη τους με την μεταπολεμική Ελλάδα: με την «χαμένη κοινωνική και ηθική συνοχή». *Βρισκονται λοιπόν παγιδευμένοι σε μια καιρία κοινωνικο-ψυχολογική αντίφαση: να παράγουν πολιτισμικά αγαθά για κατανάλωση μέσα σ' έναν καινούργιο πολιτισμό ο οποίος όχι μόνο έχει σαφώς και αρνητικές όψεις, αλλά και τον οποίο κατακρίνουν σχεδόν συνολικά και φαίνεται να τους απογοητεύει βαθιά*.

Ποιες είναι οι στάσεις²⁹ τους απέναντι σ' αυτή την αντιφατική κατάσταση η οποία ενέχει τόσο αντικειμενικά όσο και υποκειμενικά στοιχεία την οποία οι ίδιοι φαίνεται να βιώνουν; Όπως αυτές προκύπτουν από ορισμένες απαντήσεις (σε άσχετα όμως με το θέμα αυτό ερωτήματα) εκφράζουν τις πιο πολλές φορές *θετικές ή συμβιβαστικές αντιδράσεις, που πηγάζουν ως ατομικές «λύσεις» μέσα από την ίδια την συνειδητοποίηση της αντίφασης*. Ορισμένες φορές, πάλι, *ανταναγκούν αμνηνία, μια απουσία λήψης συγκεκριμένης θέσης*: λ.χ. «Δεν ξέρω τι είναι αυτό που μπορεί να αφυπνίσει τις ψυχικές ιδιότητες του Έλληνα». «Σήμερα υπάρχει πληροφόρηση. Αυτός ο παράγοντας, όμως, δεν ξέρω εάν είναι θετικός, τελικά». «Δεν είμαι απαισιόδοξος, ούτε και αισιόδοξος». Σπάνια είναι καθαρά αρνητικές³⁰: λ.χ. «Υποφέρω με όσα βλέπω γύρω μου». «Μισώ την σημερινή άθλια μουσική». «Όταν ακούω σήμερα πομφόλυγες του είδους: εμείς οι πνευματικοί άνθρωποι έχουμε χρέος... κ.ο.κ., καταλαμβάνομαι από αισθήματα αηδίας ή ακατάσχετη ιλαρή παρόρμηση».

Οι θετικές ή συμβιβαστικές αντιδράσεις μέσα από την συνειδητοποίηση της αντίφασης.

«Παρόλο αυτά είμαι *αισιόδοξος*». «Μέσα από την σημερινή κατάσταση παρακμής της Ελλάδας, *προσβλέπω σε μιαν ανάταση*». «*Θέλω να υπογραμμίσω ορισμένα πράγματα, σ' αυτό το κλίμα της γενικευμένης έκπτωσης*». «Είμαι ψύχραιμος παρατηρητής. *Δεν αδιαφορώ για τα κοινά, αλλά βλέπω, συν τω χρόνω, ότι γινόμαστε απλοί θεατές εξελίξεων*». «Αρνούμαι κατ' αρχήν... νάμαι μαιντανός σε τηλεοπτικές ή ραδιοφωνικές εκπομπές... Είσαι κομπάρσος. Εκείνος που πρέπει να λάμψει είναι ο δημοσιογράφος... Τον μόχθο και την επιμονή του Αγγελόπουλου για ορισμένα πράγματα, τα έχω για παράδειγμα. Ίσως αυτά με κάνουν να μην παραιτούμαι». «Είμαι τυχερός που προστατεύω ένα παραδοσιακό προϊόν και ξέρω ότι η καλλιέργεια της γνώσης γύρω από την σχέση του με την Ελλάδα θα είναι πολλαπλά ωφέλιμη: *Δεν έχω ανάγκη να υποκρίνομαι τον*

«θεράποντα» του πολιτισμού». «Παρ' ότι έχουν αλλάξει σαφώς τα πράγματα και στον χώρο του πολιτισμού... *εξακολουθώ να πιστεύω στον παρεμβατικό χαρακτήρα του είδους της δημοσιογραφίας που ασκώ*». «Τοποθετώ τον εαυτό μου, μοναχικό και ταυτοχρόνως “κοσμικό”, σ' ένα πλαίσιο ολοένα πιο εχθρικό, μέσα στις φοβερές αλλοιώσεις του... Περιγράφει (η μουσική μου) και τις αντιδράσεις μου για έναν κόσμο που, σε πολλά πράγματα, δεν με εκφράζει πια, *αν κι έχω αποφασίσει να ζήσω μέσα σ' αυτόν... Η αποστροφή μου, λοιπόν, για όσα συμβαίνουν, σε συνδυασμό με την ήπια ανοχή μου γι' αυτά, είναι το κοκτέιλ της ιδεολογίας μου, που βρίσκει σύμφωνο μεγάλο μέρος του κοινού*».

Πρόκειται για στάσεις που χαρακτηρίζονται από *αμφιθυμία*: δηλαδή ταυτόχρονα από αρνητικά συναισθήματα (απογοήτευσης από το περιβάλλον, ακόμα και αποστροφής) και θετικά απέναντι στο δημιουργικό έργο, που ως πνευματικοί άνθρωποι ωθούνται από εσωτερικές παρορμήσεις (από την ίδια την κλίση τους, από το ίδιο το ταλέντο τους) να παράγουν «παρ' όλα αυτά». *Τελικά, φαίνεται να μην κινδυνεύουν από την ακραία αντίδραση της παραίτησης από την προσωπική εργασία/δημιουργία. Το συνεχιζόμενο ενδιαφέρον τους γι' αυτή, έστω κι αν – μέσω αυτής – απευθύνονται στα μέλη μιας κοινωνίας (της ελληνικής) την οποία στο σύνολό τους αντιμετωπίζουν ως υπανάπτυκτη και πολιτισμικά υποβαθμισμένη, αποτελεί οπωσδήποτε ένδειξη μιας εύρωστης αντίδρασης του «δημιουργικού εγώ» απέναντι σ' ένα «εχθρικό» περιβάλλον. Πρόκειται για την υιοθέτηση μιας συνειδητής, βολονταριστικής στρατηγικής στεγανοποίησης της παραγωγής έργου από τις περιρρέουσες παθολογίες. Μήπως όμως σ' αυτό το σημείο (δηλαδή, της παραγωγής καλλιτεχνικού, λογοτεχνικού, επιστημονικού κ.λπ. έργου, «σε πείσμα» της προβληματικότητας της ελληνικής κοινωνίας) αισθάνονται ότι εξαντλείται ο ρόλος τους, ως πνευματικών ανθρώπων; Μήπως, ιδίως οι παλαιότεροι, εξαιτίας της προβληματικότητας αυτής (όπως οι ίδιοι την αντιλαμβάνονται και όπως αυτή πολύτροπα εκδηλώνεται) οδηγούνται σε μια άλλου τύπου παραίτηση: στην παραίτηση από την δημόσια παρέμβαση με τον κριτικό λόγο τους στην ανίχνευση και στην προσπάθεια αντιμετώπισης των μεγάλων προβλημάτων του τόπου μας και της εποχής μας; Μήπως οδηγούνται, δηλαδή, στην παραίτησή τους από τον παραδοσιακό ρόλο του διανοούμενου³¹, σήμερα που οι καιροί επιτάσσουν το ακριβώς αντίθετο;*

Στα ερωτήματα αυτά μόνο μια εμπειριστατωμένη έρευνα του ρόλου των πνευματικών ανθρώπων στην σημερινή Ελλάδα μπορεί να επιχειρήσει να δώσει κάποιες απαντήσεις, λαμβά-

νοντας υπόψη ποικίλες διαφοροποιήσεις, όπως ανάλογα με το φύλο, με την ηλικία τους, το κοινωνικό περιβάλλον προέλευσης, τις σπουδές, κ.λπ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Με αλφαβητική σειρά είναι: Γρ. Βαλλιαντάτος, Θ. Βαλινός, Π. Βούλγαρης, Κ. Γεωργουσόπουλος, Δ. Γκιώνης, Γ. Γιατρομανωλάκης, Π. Γράββαλος, Φ. Δρακονταειδής, Α. Ελεφάντης, Σπ. Ευαγγελάτος, Ν. Ευθυμιάδη, Κ. Ζουράρις, Ιακ. Καμπανέλλης, Ν. Κάσδαγλης, Α. Κηληδόνης, Στ. Κούλογλου, Ν. Κούνδουρος, Γ. Κουρούπης, Δ. Κούρτοβι, Α. Κύρκος, Γ. Μαρίνος, Κ. Μαυρουδής, Αιμ. Μεταξόπουλος, Μ. Μήτρας, Μ. Μπουστάντζη, Γ. Μπουτάρης, Γ. Μυρεσιωτής, Δ. Μυταράς, Μ. Παπαγιαννάκης, Β. Ραφαηλίδης, Τ. Ρούσος, Μ. Σονιέ και Ριχ. Σωμερής.

2. Μια τέτοια ευρύτερη διερεύνηση έχω ξεκινήσει τον καιρό αυτό.

3. Για την έννοια της κρίσης ως μετάβαση, ως καμπή, βλ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, «Η αποσφαίνιση της έννοιας της κρίσης και ο ορισμός του Ιπποκράτη», στο *Η έννοια της κρίσης και άλλα δοκίμια κοινωνιολογίας*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1989, σσ. 5-27. Βλ. επίσης το αφιέρωμα του *Οικονομικού Ταχυδρόμου* στις κρίσεις (30 Δεκεμβρίου 1993).

4. Ο Ν. Μουζέλης επεξηγώντας την έννοια αυτή (habitus), που σύμφωνα με τον Bourdieu σημαίνει το σύνολο των προδιαθέσεων ενός ατόμου «το όλο σύστημα των σχημάτων δράσης, αντίλη-

ψης και αξιολόγησης που ο καθείς κουβαλάει μέσα του» επισημαίνει ότι αυτό συνδέεται με δύο ιστορικότητες: «την ιστορικότητα της προσωπικής μου βιογραφίας που βασίζεται σε ένα ιεραρχημένο σύνολο κοινωνικοποιήσεων και την ιστορικότητα των διαφόρων κοινωνικών δομών που εγώ και οι άλλοι σαν και μένα σταδιακά *εσωτερικεύουν*» (υπογράμμιση δική μας). Βλ. Ν. Μουζέλη, «Habitus: η συμβολή του Bourdieu στην κοινωνιολογία της δράσης» στο συλλογικό έργο, *Pierre Bourdieu. Κοινωνιολογία της Παιδείας*, επιμ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, σε συνεργασία με τον Ν. Παναγιωτόπουλο, εκδόσεις Καρδαμίτσα και Δελφίνι, 1995.

5. Ο P. Bourdieu ορίζει με ιδιαίτερο τρόπο το πεδίο (champ): ως ειδική έννοια παραπέμπει στους δομικούς περιορισμούς στους οποίους υπόκεινται (λιγότερο ή περισσότερο) τα άτομα, ως κάτοχοι δεδομένης θέσης και «έξεως», μέσα σε διάφορους δομημένους και εσωτερικά ανταγωνιστικούς κοινωνικούς χώρους (πεδία).

6. Βλ. P. Bourdieu, *Les Règles de l'Art: Genèse et Structure du Champ Littéraire*, Seuil, Paris 1992, σελ. 461.

7. Βλ. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Η Κοινωνιολογία και η Μεθοδολογία της*, 6η αναθ. έκδοση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1990, σελ. 76.

8. *Ibid*, σσ. 77-78.

9. Βλ. Α. Φραγκουδάκη, *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου. Πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Θεμέλιο, 1979 (γ' έκδ.). Δ. Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1949*. Πρόλογος Σπ. Δοξιάδη, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννενα, 1986. Κ. Δοξιάδη, *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια του Στρατή Μυριβήλη. Μια ψυχαναλυτική προσέγγι-*

ση, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, 1987. Μ. Σακκαλάκη, *Κοινωνικές ιεραρχίες και σύστημα αξιών*, Κέδρος, Αθήνα, 1984. Στ. Πεσμαζόγλου, *Ευρώπη-Τουρκία. Αντανακλάσεις και διαθλάσεις. Η στρατηγική των κειμένων*, βιβλίο πρώτο, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

10. Βλ. Κ. Τσουκαλά, «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου» στο *Η Ελλάδα στην Δεκαετία του 1940-1950. Ένα Έθνος σε Κρίση*, Τζ. Αλεξάντερ, Ν. Αλιβιζάτος, κ.ά., Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, 1984, σελ. 587.

11. Βλ. Δ. Καράμπελα, «Λογοτεχνία - Νομική. Βίοι παράλληλοι», στο περιοδικό των φοιτητών της Νομικής *Ένασμα*, τ. 30, σσ. 31-33. Βλ. επίσης Στ. Μπένου, «Ο ρόλος των νομικών σπουδών στην διαμόρφωση των κοινωνικών και πολιτικών ελίτ» στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Νομικές Σπουδές και Νομικά Επαγγέλματα στην Ελλάδα*, β' έκδ., Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1994.

12. Μια μόνον νύξη έχουμε για την κοινωνική κινητικότητα των πνευματικών ελίτ: «παιδί ψιλκαπξή ήταν εκείνος (ο Αγγελόπουλος), γιος ψάλτη εγώ (Βούλγαρης), κάτι καταφέραμε».

13. Σύμφωνα με τον φιλόλογο Γ. Αλισανδράτο ο όρος αυτός, θα μπορούσε να μεταφραστεί ως «ερασιτεχνική κοινωνιολογία».

14. Βλ. P. Bourdieu *et al.*, *Le métier de Sociologue*, Mouton, Paris, 3me éd., 1980, σελ. 27.

15. *Ibid.*, σελ. 101.

16. *Ibid.* Δεν φαίνεται ότι στην Ελλάδα οι διανοούμενοι κατέχουν πράγματι προνομιά θέση, όπως φαίνεται ότι συμβαίνει σε άλλες χώρες λ.χ. στην Γαλλία.

17. Ο ορισμός αυτός αναφέρεται από τον Δ. Τσαούση στα σχόλια του για την νοηματική διαφορά ανάμεσα στους όρους civilization and culture στην εισαγωγή στην μετάφρασή του του έργου του T.B. Bottomore, *Κοινωνιολογία*, β' έκδ., Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1974, σσ. 21-22.

18. Βλ. πάνω στο θέμα αυτό το κριτικό άρθρο της Κ. Σχοινιά στην *Καθημερινή*, 4.2.1994, με τίτλο «Θύτες και θύματα πολιτισμού».

19. Βλ. *Το Βήμα*, Κυριακή 30 Μαΐου 1993, σελ. B8, 60.

20. Μια τέτοια ενσωμάτωση υιοθετεί λ.χ. ο Γ. Γραμματικάκης (καθηγητής του Φυσικού Τμήματος και πρύτανης του Πανεπιστημίου Κρήτης) στο άρθρο του «Τι είναι, τελικά, ο πολιτισμός μας».

21. Ο όρος «εθνικός χαρακτήρας» έχει σήμερα μάλλον περιπέσει σε αχρηστία στις κοινωνικές επιστήμες (λ.χ. ο E. Gellner στο βιβλίο του *κλειδί Έθνη και Εθνικισμός*, μεταφρ. Δ. Αλαφαζάνη, Αλεξάνδρεια, 1992, που πρωτοδημοσιεύτηκε στα αγγλικά το 1983, δεν κάνει αναφορά στην έννοια του εθνικού χαρακτήρα).

Ο όρος αυτός αποτελεί στοιχείο ενός εννοιολογικού πλαισίου, που μαζί με άλλες έννοιες, όπως «βασική δομή της προσωπικότητας», «κοινωνικός χαρακτήρας» και «η περισσότερο συχνά απαντώμενη προσωπικότητα» (modal personality) καθοδήγησαν σειρά ερευνών κυρίως την δεκαετία του '50 στις Η.Π.Α., με γενικό θέμα την επίδραση του πολιτισμού και ειδικότερα του πολιτισμού ενός συγκεκριμένου έθνους πάνω στην προσωπικότητα των ατόμων που μετέχουν σ' αυτόν. Ο «εθνικός χαρακτήρας» παραπέμπει στην ενσωμάτωση των ιδιοτήτων της ανθρώπινης προσωπικότητας σε μια κοινή κοινωνική παράδοση «με τέτοιο τρόπο ώστε να εμφανίζονται ορισμένες ομοιομορφίες στην συμπεριφορά όλων των συμμετεχόντων στον συγκεκριμένο αυτό (εθνικό) πολιτισμό». Πρόκειται για την δημιουργία ενός «πολιτισμικά ομοιομορφου χαρακτήρα» (Βλ. M. Mead, «National Character», στο A.L. Kroeber (ed.), *Anthropology Today*, University of Chicago Press, Chicago 1953).

Ο όρος αυτός έχει υποστεί κριτική ιδίως από την σκοπιά του μεθοδολογικού ατομισμού γιατί αγνοεί τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των συγκεκριμένων ατόμων και εξηγεί την συμπεριφορά τους υπερβαίνοντάς τα. Πρόκειται, δηλαδή, για ολιστική έννοια η οποία αναφέρεται σε μια ολότητα ανώτερη από τα ίδια τα δρώντα υποκείμενα στα χαρακτηριστικά των οποίων αυτή παραπέμπει. Βλ. και P. Ansart, *Les Sociologies Contemporaines*, Editions du Seuil, 1990, σσ. 79-80, ο οποίος σχολιάζει άλλες ολιστικές, από την σκοπιά αυτή, έννοιες, όπως «λαός» και «έθνος».

22. Διατυπώθηκε όμως και μια διαφωνία: «διαφωνώ με άλλους διανοούμενους που έχουν αναγάγει τους Έλληνες σε γραφικά αξιοπερίεργα όντα με πρότυπο τον Καραγκιόζη».

23. Ας σημειωθεί ότι στο στόχαστρο της κριτικής των διανοουμένων και των λοιπών δημιουργών βρίσκεται η *ελληνική τηλεόραση* και όχι η τηλεόραση γενικά: λ.χ., αλλού στην Ευρώπη, η τηλεόραση προσπαθεί να συνδυάσει «τη μαζικότητα και τη σωστή ψυχαγωγία». Δεν κατακρίνεται, δηλαδή, αυτή καθαυτή η λογική του «μέσου που είναι και το μήνυμα», αλλά η «ελληνική λογική» της χρησιμοποίησής του. Βλ. και το κριτικό άρθρο του Κ. Τσουκαλά, «Η μίμηση στην εποχή της "γλάστρας"» στο *Βήμα της Κυριακής*, 8.1.1995. Παρατηρεί: «Η κενή δημοσιότητα αντιστοιχεί απόλυτα στο κενό της δημιουργίας». Για μια κριτική των ΜΜΕ στην Αμερική, βλ. Adam Gornik, «Η άγρια Δύση της πληροφόρησης», στο *Βήμα της Κυριακής*, 22.1.1995.

24. Στον ελληνικό τύπο, αναγνωρίζεται το ενδιαφέρον του για τα πολιτιστικά θέματα. Αλλά «η πολιτισμική πληροφόρηση συνυπάρχει με την παραλογοποίηση», «η λογοτεχνική κριτική με την παραλογοτεχνία».

25. Έτσι αντιμετωπίζουν το «κοινό» και την «κοινή γνώμη» οι περισσότερες δημοσκοπήσεις. Βλ. Ι. Λαμπίρη και Χρ. Κελεπέρης, *Κοινωνικές έρευνες με στατιστικές μεθόδους στη σειρά: Οι Θεομοί της Ελληνικής Κοινωνίας*, 2, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1995.

26. «Μέσα από την σημερινή κατάσταση παρακμής της Ελλάδας αλλά και κρίσης του παγκόσμιου συστήματος, προσβλέπω σε μια ανάταση στην οποία θα τείνουν ανανεωμένες πολιτικές δραστηριότητες, από ποικίλες πηγές». «Είμαι, παρ' όλ' αυτά αισιόδοξος... Στην Γαλλία υπάρχουν πολιτικές και κοινωνικές "τεχνικές" και βάζουν μια στοιχειώδη τάξη στα πράγματα. Διότι υπάρχει ένα κράτος δικαίου και κοινωνική συνείδηση, δοκιμασμένη μέσα από την μακρά πειθαρχία της. *Κι εμείς θα μπορούσαμε να φθάσουμε σε παρόμοια επίπεδα*».

27. Μια ερμηνεία αναφέρεται στην αδυναμία των πολιτικών να περιορίσουν το πελαταιακό σύστημα. «Οι πολιτικοί μπορεί να μην θέλουν τις συγκεντρώσεις ή το ρουσφέτι, αν δεν το κάνουν, όμως, δεν εκλέγονται πάλι». Πρόκειται για μια ντετερμινιστική ερμηνεία, που δεν διαβλέπει φως στο σπάσιμο του φαύλου κύκλου.

28. Η αντιμετώπιση αυτή στην ακρότητά της προκαλεί την αντίδραση ενός διανοούμενου: «δεν αντέχω πια αυτό τον εθνικό μαζοχισμό των εγχωρίων "εκουσχυρονιστών" που όλα τους φταίνει, αρκεί να είναι ντόπια». Βλ. και την κριτική της αρνητικής αξιολόγησης του νεοελληνικού παρόντος από τον Ι.Κ. Πρετεντέρη, «Η ιδεολογία της παρακμής» στο *Βήμα της Κυριακής*, 22.1.1995. Η κριτική του των κριτικών της ελληνικής κοινωνίας είναι όμως υπερβολική και συγχρόνως άδικη. Γιατί διαβλέπει μια γενικευμένη υστεροβουλία υποψήφιων σωτήρων μας από την παρακμή. Γράφει «η ανυστερόβουλη γκρίνια είναι προνόμιο ολίγων και σπάνιων ανδρών δυσευρέτων». Παραβλέπει το γεγονός ότι η «ανυστερόβουλη γκρίνια» είναι χαρακτηριστικό πολλών δημιουργών και διανοουμένων στον τόπο μας σήμερα. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερο πολιτισμικό φαινόμενο που αξίζει τον κόπο να διερευνηθεί σε βάθος.

29. Κατά γενικότερη παραδοχή οι γνώμες («εκφρασμένες με τον λόγο θέσεις απέναντι σε ένα αμφισβητούμενο ζήτημα») διαφοροποιούνται από τις στάσεις. Παρόλο που μέσω των γνωμών φθάνουμε στις στάσεις, οι τελευταίες αυτές, σύμφωνα με σημαντικούς ψυχολόγους και κοινωνικούς επιστήμονες, αντιπροσωπεύουν ένα βαθύτερο, συνθετότερο, μάλλον συναισθηματικότερο και πάντως ένα μονιμότερο στοιχείο της ανθρώπινης προσωπικότητας. Πρόκειται για «την ετοιμότητα του ατόμου, να αντιδράσει κατά τον ίδιο τρόπο σε ίδια ερεθίσματα» (βλ. και M. Grawitz, *Lexique des Sciences Sociales*, 5e éd., Dalloz, 1991, σελ. 30).

30. Οι αρνητικές στάσεις μπορεί να συνυπάρχουν μέσα στο συνολικό κείμενο ενός ερωτωμένου με γενικότερες θετικές στάσεις.

31. Βλ. και Β. Κιντή, «Ο ρόλος των διανοουμένων σήμερα» στον *Δεκαπενήμερο πολίτη*, 2 Ιουνίου 1995, τ.6, σσ. 26-27.